

ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում

IV

Բաղէշը այսպէս զարգացել է
Բաղէշը մեր յիշած ժամանակներում ներկայացնում էր մի ընդարձակ քրդական պետութիւն, որ տարածւում էր Վանից մինչև Դիարբէքիւր և համարեա անկախ էր: Բաղէշի քուրդ խանը ոչ միայն ունէր իր սեփական մեծ զօրքը (մօտ 75,000), այլ և նոյն իսկ պղնձի դրամ էլ էր կտրում: Նրան հպատակւում էին տեղական բոլոր քուրդ ցեղապետները կամ բէյերը:

Հասկանալի է, թէ որքան դառն, որքան դժոխային պիտի լինէր իրականութիւնը մի քրդական պետութեան մէջ: Վայրենութեան մէջ մնացած մի հին ցեղ, որ մինչև այժմ էլ չէ կարողացել գիր ու դպրութիւն ունեցող ազգերի թիւը մտնել, որի պաշտամունքը յափշտակութիւնն ու կողոպուտն է, ունի իշխանութիւն, մի լայնարձակ երկրի տէրն է, նրա ճակատագիրը տնօրինողը: Կեղեքումները, հարստահարութիւնները չը պէտք է էլ յիշատակել, այնքան դրանք հասկանալի են ինքն ըստ ինքեան, այնքան առօրեայ, սովորական երևոյթ էին կազմում: Խանութիւնը մի կոռւածաղիկ էր քուրդ իշխողների մէջ. թիւրք կառավարութեան ձեռնառն չէր մի մշտական կարգ հաստատել Բաղէշի երկրում և նա ամենայն հաճութեամբ թոյլ էր տալիս, որ խանական իշխանութեան թեկնածուները կրծեն միմեանց, որքան կամենում են: Այդ նպատակով էլ նա խանութեան թուղթ էր տալիս ամեն մէկին, որ կարողանում էր լաւ կաշառքներ բերել իրան: Եւ քրդերը խլում էին խանութիւնը իրար ձեռքից. ներքին խռովութիւնները, պատերազմները անպակաս էին լինում: Իւրաքանչիւր ուժեղ քուրդ, խլելով խանութիւնը իր հակառակորդից, պիտի հաստատուէր նրա տեղը արինահեղութիւնների միջոցով, և իսկոյն նոր հարկեր էր դնում հպատակների վրայ, որպէս զի յետ ստանայ թիւրք կառավարութեան

տուած իր կաշառքը *)։ Երկիրը աւերւում էր աւազակների ձեռքով, թէպէտ պարսից և թիւրքաց կստավարութիւնները աշխատում էին փոքր ի շատէ ապահովութիւն ստեղծել գոնէ այն առևտրական ճանապարհների վրայ, որոնք անցնում էին այդ երկրի միջով և տանում էին դէպի Բաղդադ, Հալէպ, Թաւրիզ և ուրիշ տեղեր։ Բայց մի քրդական պետութեան մէջ ոչինչ են ամեն տեսակ բարի մտքեր։

Ահա հէնց այս դաժան միջավայրում է գոյութիւն ստանում հայկական այն դպրոցը, որ արժանաւոր հոգևորականներ է հանում իր միջից և ուղարկում է Կ. Պօլիս, այնտեղի բարբարոսական կարգերը փոքր ինչ մեղմացնելու համար։

Հայերը բուն Բաղէշի գաւառում մեծ թիւ էին կազմում։ Բայց քրդական դժոխքը հարկադրեց նրանց սակաւ առ սակաւ հեռանալ այդ գեղեցիկ, լեռնոտ երկրից, որ հին ժամանակներում Հայաստանի Աղձնեայ նահանգի մի մասն էր կազմում։ Հայաշատ էր մանաւանդ Բաղէշ քաղաքը։ Նա բաժանուած էր չորս թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունէր մի վանք և այդ վանքի թեմն էր կազմում։ Դրանց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ամրոզդու կամ Ամրդուլու վանքը։ Նշանաւոր նրանով, որ այդտեղ XVII դարում Բարսեղ վարդապետը երկար ջանքերի և աքնութիւնների միջոցով կարողացաւ նորից հասկանալի դարձնել հին հայկական թարգմանութիւնները յունական փոխադրանքից, քերականութիւնը, տրամաբանութիւնը, մի խօսքով այն ամենը, ինչ կոչւում է մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ «արտաքին գիտութիւններ» **)։ Բարսեղ վարդապետը դարձաւ Ամրդուլուի դպրոցի լաւագոյն ժամանակների հիմնադիրը։ Նա ունեցաւ շատ հետեւողներ, որոնցից մէկն էր վերև յիշած Մելքիսէթ վարդապետը, որ Զուղայի դպրոցի ուսուցիչ հանդիսացաւ։

Քրդական իշխանութեան սաստիկ ճնշման տակ Ամրդուլուի դպրոցը շարունակեց գրադիտութեան, վանական բարձր ուսման կայծերը պահպանել մինչև XVIII դարի վերջերը։ Այդ ժամանակներում վանահայր եւ ուսուցիչ էր Վարդան վարդապետը, մի, ինչպէս երևում է, աշխատասէր, զարգացած վանական։ Նրա աշակերտներն էին Գրիգոր և Յովհաննէս վարդապետները, յիշենք և սրանց ընկերակից Սարգիս վարդապետին, որ ծաղկարարութեան (նկարչութեան) արուեստին հմուտ էր և որի աշակերտն էր Գրիգոր Մարդուանցի դպիրը, Կ. Պօլսում

*) Ինճիճեան—«Աշխարհագրութեան չորից մասանց աշխարհի», Վենետիկ, 1806, հատ. Ա., էր. 170.

**) Առաքել պատմագիր, գլ. ԻԹ.

XVIII դարի սկզբում տպարաններ հիմնողներից մէկը, որ բաւական առաջ է տարել տպագրական գործը և նշանաւոր է հանդիսացել մանաւանդ «Յայսմաւուրք» ահագին գրքի տպագրութեամբ:

Իրանց վարդապետի մահից յետոյ, Գրիգորը և Յովհաննէսը, որ կոչւում էր Կոլոտ, Մուշի ս. Կարապետ վանքն են տեղափոխւում: Բարենորոգութիւնների, գործի մարդիկ էին դրանք, ուստի և շատ էին հալածւում հայ հացկատակ վանականների կողմից, ինչպէս նաև այն աշխարհականների կողմից, որոնք վանքերին պարտք էին տալիս, որպէս զի տոկոսների փոխարէն կլանեն նրանց եկամուտները: Բայց աւելի մեծ չարիք էլ կար: Մուշը Բաղէշի խանութեան մի մասն էր կազմում: Քրդերի անգթութիւնները անկարելի է նկարագրել, ասում է Յովհաննէս Կոլոտը *).—«Նրանք ծծում էին մեր արիւնը. գիշատում էին մեզ, փախցնում էին ծմակները և ժայռերի ծերպերը և այդտեղ մաշում էին մեր կեանքը»: Այս սոսկալի հանգամանքների մէջ երկու ընկերակից վարդապետները, մաքառելով, որքան հնարաւոր է, ընտանի և դրսի գայլերի դէմ, վանքը բարեկարգելու, վերաշինելու հոգսերով էին զբաղւած: Գրիգորը ս. Կարապետի վանահայր դարձաւ, իսկ Յովհաննէս Կոլոտը ժողովարարութիւններ էր անում՝ վանքի պարտատէրերից ազատուելու և պակասութիւնները վերացնելու համար: Այդ ժողովարարութիւնները վերջ ի վերջոյ տարան Կոլոտին թիւրքաց մայրաքաղաքը:

Այստեղ նա քարոզում էր, Մուշի տառապանքներն էր պատմում և օգնութիւն խնդրում: Նրա ընդունակութիւնները աննկատելի չը մնացին և նրան ուղարկեցին Երուսաղէմ, ուր մի բարեխիղճ և ազնիւ մարդու ներկայութիւնը շատ հարկաւոր էր: Մենք արդէն նկարագրել ենք այն խայտառակ դրութիւնը, որի մէջ գտնւում էր Երուսաղէմի հայոց վանքը **). զիտեմք արդէն, որ այդ կողոպտուած, աւերուած հիմնարկութիւնը, բաղմամբիւ անողոր պարտապէրերի պահանջով, պիտի ծախուէր: Յովհաննէս Կոլոտը վրայ է հասնում այդ օրհասական ժամին. նա կարողանում է մի քանի բաներ ազատել պարտատէրերից, բայց տեսնում է, որ աւելին անել անկարելի է և Փրկչի վանքը պիտի ծախուի: Ուրիշ ճար չը գտնելով, միաբանները սկսում են արտասուք թափելով աղաչել պարտատէրերին, որ ժամանակ տան: Կոլոտը երաշխաւոր է դառնում, չորս տարուայ յետաձգումն է ստանում և շտապում է Կ. Պօլիս, ուր

*) «Ձենորք», տպ. Կ. Պօլսի, 1719, լիշատակարան:

**) «Հայկ. Տպ.», I, եր. 226—233.

Պետրոս Անապատականի նման ողբում է Երուսաղէմի հայոց վանքի դրութիւնը և օգնութիւն է հայցում: Նա համոզում է Կ. Պօլսի ազդեցիկ հայերին, որ Երուսաղէմի միակ փրկութիւնն է՝ ունենալ առանձին, անկախ պատրիարքութիւն, ինչպէս եղել է առաջ: Բայց Կ. Պօլսի ո՞ր պատրիարքը յանձն կ'առնէր մի այդպիսի բան անել, քանի որ Երուսաղէմը եկամուտների հարուստ աղբիւր էր: Եւ այն հայերը, որոնք համաձայն էին Կոլոտի հետ, հարցը հեշտ վճռեցին, հրաւիրելով նրան Կ. Պօլսի պատրիարք դառնալ և անձամբ բաժանել Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պօլսից: Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք է դառնում 1715 թուականին և իսկոյն յայտարարում է իր ընկերակից Գրիգոր վարդապետին Երուսաղէմի պատրիարք:

Գրիգորը Կ. Պօլիս է գնում 1717-ին և մնում է այդտեղ չորս տարի: Երուսաղէմի «լեւնացած» պարտքերի վճարումը հնարաւոր դարձնելու համար նա դիմում է մի այսպիսի միջոցի: Իր վզին երկաթէ շղթայ անցկացնելով, նա կանգնում է եկեղեցիների դռների առջև և ողորմութիւն է խնդրում: Այդ պատճառով էլ նա ստացել է Շղթայակիր անունը: Տպաւորութիւնը անապին էր. շղթայակիր վարդապետին առատ նուէրներ են տալիս, կանաչք իրանց թանկագին իրերը և գոհարներն էին բերում. Կոլոտը աջակցում էր Գրիգորին և չորս տարուայ ընթացքում այնքան դրամ հաւաքուեց, որ կարելի էր Երուսաղէմի պարտքերը եթէ ոչ լիովին վճարել, գոնէ շատ թեթեալներ: Գրիգորը գնաց Երուսաղէմ և այնտեղ մեծ եռանդով ձեռք զարկեց բարեկարգութեան գործին: մի կերպ կարգադրելով պարտքերի հարցը, նա սկսեց մաքրել այն աւազականոցը, որ կազմուել էր Քրիստոսի գերեզմանի կողքին և ամօթ ու խայտառակութիւն էր բերում հայոց ազգին:

Պակաս չէին և Յովհաննէս Կոլոտի բարեկարգութիւնները Կ. Պօլսում: Ամենից շատ Կոլոտի պատրիարքութիւնը նշանաւոր էր այն կողմից, որ երկարատե էր: Մինչդեռ պատրիարքները, ինչպէս տեսանք, այս կամ այն ազդեցիկ խմբի խաղաղքներն էին, շատ անգամ նոյն իսկ մի տարի էլ չէին կարողանում պահուել իրանց պաշտօնում և պատրիարք տապալելն ու նորը նստեցնելը մի բաժակ ջուր խմելու չափ հեշտացել էր, — Յովհաննէսը պատրիարք մնաց մինչև իր մահը, մօտ 26 տարի: Վաղուց անօրինակ դարձած այդ հանգամանքը նախ և առաջ մի վկայութիւն է Յովհաննէսի վարչական ընդունակութիւնների մասին, և երկրորդ՝ Կ. Պօլսի հայերի համար խաղաղացման և առաջադիմութեան մի համեմատաբար զգալի նշան կարող է համարուել: Իբրև ուսումնասէր մարդ՝ Կոլոտը սկզբից և եթ

կրթական գործի մասին հոգ տարաւ և բաց արեց Կ. Պօլսում առաջին հայ բարեկարգ դպրոցը: Ջանազան կողմերից աշակերտներ հաւաքուեցան. ինքը, պատրիարքն էլ, ուսուցչութիւն էր անում. բացի նրանից, ուսուցիչ էր և Ղուկաս վարդապետ խարբերացին, որ ժամանակակից հայ վանականների մէջ մի զարմանալի բացառութիւն էր կազմում. նա եղել էր Վենետիկում, ուր լաւ ուսումնասիրել էր լատինական և իտալական լեզուները և սաստիկ գրասէր մարդ էր:

Այսպէս ահա Ամրդօլուի վանքի հին դպրոցը, Կոլոտի միջոցով, շարունակւում է Կ. Պօլսում, բայց աւելի բարեկարգ դրութեամբ: Ղուկաս վարդապետը թարգմանութիւնների մի երկար շարք է սկսում լատիններէնից և լատիներէնից. նշանաւոր է, որ այդ գործի մէջ նրա աշխատակիցներն են Կոլոտի դպրոցի աշակերտները: Թէև այդ բոլոր թարգմանութիւնները կրօնական բովանդակութիւն ունէին և անտիպ մնացին, բայց և այնպէս, այն հանգամանքը, որ թարգմանութիւններ են կատարւում եւրօպական լեզուներից, առաջադիմական մի նշանաւոր քայլ է Կ. Պօլսում. նա ցոյց է տալիս որ նեղ, սահմանափակ հորիզոնը փոքր ինչ ընդարձակուել է սկսում Կ. Պօլսի հայ գրագէտների առաջ: Այդ գրագէտները տրտնջում էին Ղուկաս վարդապետի ձեռնարկութեան դէմ. նրանք սրբապղծութիւն էին համարում եւրօպական գրքեր թարգմանելը, քանի որ եւրօպացիները պատկանում էին մի եկեղեցու, որ հերձուածող է համարում հայոց եկեղեցին: Բայց Կոլոտը և նրա կողմնակիցները հակառակ էին այդ տեսակ դատողութեան: Եթէ լատինական գրուածքների մէջ կան մի քանիսը, որոնց չէ ընդունում հայոց եկեղեցին, դա չէ նշանակում, թէ պէտք է արհամարհել և անտես անել ամբողջ լատինական գրականութիւնը, ասում էին նրանք *):

Շնորհիւ այսպիսի, համեմատաբար, լայն հայեացքների, բայց մանաւանդ այն հոգացողութիւնների, որոնց մէջ դրուած էր Կ. Պօլսի դպրոցը, Կոլոտի հիմնած կրթական հաստատութիւնը բաւական նշանաւոր դեր կատարեց իր ժամանակին, պատրաստելով շատ հոգևորականներ, որոնք համեմատաբար հմուտ ու զարգացած էին, ունէին նոյն իսկ մատենագրելու շնորհը: Այնպէս որ Կոլոտի պատրիարքութիւնը համարւում է մի չրջան, երբ սկսւում է Կ. Պօլսի հայերի կրթական և գրական զարգացումը: Եւ դա միանգամայն ճիշտ է. բացի այսպիսի մի դպրոցի յարատեւութիւնից, Կոլոտի կառավարութեան զարգն

*) Հաննա վարդապետ—Եփրե պատմութեան Երուսաղէմի, Կ. Պօլսի, 1734, եր. 175—179:

է կազմում և այն ծաղկած դրութիւնը, որին հասաւ տպագրութիւնը Կ. Պօլսում:

Մինչև Կոլոտի պատրիարքութիւնը եղած տպարաններից մենք յիշել ենք Լիվօրնօից փոխադրած Էջմիածնի տպարանը: Դարի սկզբից, որքան թոյլ էին տալիս ժամանակի տիտուր հանգամանքները, լոյս էին տեսնում տպագրութիւններ, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ Ամատերգամի, Մարսէլի և Վենետիկի մէջ անցած դարում գործ դրած ջանքերը զուր չեն կորել: Դրա փայլուն ապացոյցներից մէկը կարող է համարուել 1705 թուին Կ. Պօլսի Բէկօղլի թաղում տպագրուած Աստուածաշունչը: Տպագրողն է ոմն Պետրոս Լաղինացի, որ իրան անուանում է Ոսկան վարդապետի ազգական: Այդ Պետրոսը, ինչպէս երևում է, ստացած է եղել Ոսկանի տպարանի մասը. նրա Աստուածաշունչը պատկերազարդ է, տպուած Ոսկանեան մանր տառերով և ներկայացնում է Ոսկանի Աստուածաշունչի պատճէնը, այն զանազանութեամբ միայն, որ Ոսկանի տպագրութիւնը գեղեցիկ ու մաքուր է, խոշոր տառերով, մինչդեռ Կ. Պօլսի տպագրութիւնը շատ ստոր է արուեստի կողմից: Թէև այդպէս, Պետրոսի տպագրութիւնը արդէն մեծ առաջադիմութեան նշան է Կ. Պօլսի համար:

Ոսկանի ազգականը միայն այդ տպագրութիւնն է արել Կ. Պօլսում: Նրանից յետոյ նշանաւոր տպագրիչներ են հանդիսանում Գրիգոր Մարսուանցին, որ առանց ուսուցչի և ղեկավարի նոր տեսակ տառեր է փորագրում և տպարան հիմնում, ապա Աստուածատուր դպիրը: Գրիգորը, ինչպէս ասացինք, Ամրօղլուի դպրոցի պտուղներից էր. տաճն և մէկ տարի չարչարուելով, նա կարողացաւ տպագրել առաջին «Յայսմաւուրքը» (1706 թ.), ընկերանալով մի քանի մարդկանց հետ: Բայց այդ ընկերները խաբեցին նրան, խլեցին բոլոր տպագրած օրինակները. թէև այդքան զրկուած ու կողոպտուած, Գրիգորը չը յուսահատուեց և պահպանեց իր գործարանը: Յովհաննէս Կոլոտի ժամանակ աւելացան նաև Սարգսի, Բարսեղի և Աբրահամի տպարանները: Անկասկած, ինքը, պատրիարքը, խրախուսողի, նպաստողի դեր էր կատարում. մի քանի գրքերի մէջ տեսնում ենք նրա գրած յիշատակարանները, որոնցից իմանում ենք, թէ նա շատ մօտ էր տպագրական գործին: Այդ լուսաւոր հովանաւորութեան ենք պարտական, որ Կոլոտի պատրիարքութեան ժամանակ, ուրեմն մօտ 26 տարուայ ընթացքում, Կ. Պօլսի հայ տպարանները լոյս հանեցին աւելի քան 70 հատ գիրք:

Տպագրական այդ հարստութեան նշանակութիւնը հասկա-
Սպրիլ, 1901.

նալու համար պէտք է մի թեթև համեմատութիւն դնել հարկատու ստորուկների դիրքում գտնուող հայերի և նրանց գոռող տէր թիւրքերի մէջ: Միայն 1726 թուականին էր, երբ Կ. Պօլսում բացուեց առաջին թիւրք տպարանը, այն էլ ինչ դժուարութիւններով: Թիւրքաց մի դեսպանութիւն, որ ուղարկուած էր ֆրանսիական թագաւորի մօտ, Պարիզում տեսնում է թէ ինչպէս են գրքեր տպւում. դեսպանը և նրա որդին սաստիկ զարմանում են և տուն վերադառնալով, «Ֆրէնկների» երկրում տեսած հրաշքի մասին պատմում են մահմեդականութիւն ընդունած մի ունգարացու, որ շատ գրասէր մարդ էր: Ունգարացին մի ամբողջ շարագրութիւն է գրում տպագրութեան մեծ օգուտների մասին և ներկայացնում է մեծ վէզիրին: Երկար ժամանակ այդ շարագրութիւնը ձեռքից ձեռք է անցնում թիւրքական բարձր շրջաններում, եւկար ժամանակ խօսում, վիճում են, թէ ինչ անեն և վերջապէս շէյխ-իւլ-իսլամը տալիս է ֆէթվա, թէ կարելի է գրքերը տպագրել, միայն թէ դրանք կրօնական գրքեր չը լինեն: Բացուած տպարանը գոյութիւն է պահպանում 28 տարի, տպագրում է 18 գիրք, յետոյ փակւում է, որովհետև վարպետներ չը կային: Քսան տարուայ ընդմիջումից յետոյ նորից բացւում է տպարան 1784 թուին, բայց տպագրած գրքերի թիւը դարձեալ շատ աննշան էր *): Փանատիկոս, աւանդապահ թիւրքերը լուսաւորութեան, կուլտուրական զարգացման գործում միշտ յետ էին մնում իրանց հպատակ քրիստոնեականներից. և աչքաբաց, առաջագիմող բայեան հէնց այդ պատճառով անհղ ցնցումներ էր պատրաստում այդ անշարժ և փառող պետութեան համար...

Կ. Պօլսի հայերէն տպագրութիւնների ընդհանուր ընաւորութեան մասին մենք արդէն խօսել ենք. դրանք ամենամեծ մասով կրօնական—եկեղեցական գրքեր են: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ Կ. Պօլսը հետզհետէ տպագրութեամբ լոյս է հանում հայոց հին մատենագրութեան յիշատակարանները: Բացի Ագաթանգեղոսի պատմութիւնից, տպագրուեցան՝ Զենոբ Գլաղը 1719-ին Կոլոտի հրատարակութեամբ, տառերորդ դարի հեղինակ Մեսրոպ Երէց 1737-ին, ինչպէս նաև Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրուող «Յաճախապատումը», Ներսէս Շնորհալու «Հանելուկները»: Կ. Պօլսի տպագրութիւն է համարւում և 1730 թուականին լոյս տեսած Փաւստոս Բիւզանդը, չորրորդ դարի հայոց պատմութեան այս նշանաւոր աղբիւրը, որ մի և նոյն

*) Коршъ—„Всеобщая Исторія Литературы“, հատ. IV եր. 517.

ժամանակ մեր գրականութեան պատմութեան մէջ մի շատ խոշոր, շատ ինքնուրոյն, համարեա նմանը չունեցող գործ է:

Չորրորդ դարը մի շատ նշանաւոր ժամանակամիջոց է ընդհանուր պատմութեան մէջ, իբրև մի շրջան, երբ վերջնական կազմակերպութիւն է ստանում քրիստոնէական եկեղեցին: Հայաստանի համար այդ դարը աւելի ևս նշանաւոր է: Այդտեղ տեղի ունէին երկու առաջնակարգ մեծ երևոյթներ. մի կողմից հետզհետէ հաստատում էր քրիստոնէութիւնը, ինչպէս միւս տեղերում, զարգանում, պատրաստում էր եկեղեցական դասակարգը, իսկ միւս կողմից գնալով հալւում, մաշւում էր Արշակունեաց թագաւորութիւնը և Հայաստանը քաղաքական անկախութեան կողմից ոչնչութեան էր համնում, դառնալով պարսկական և յունական ազդեցութիւնների, փոխադարձ մրցութիւնների ասպարէզ: Փաւստոսի պատմութիւնը մեղ ներկայացնում է այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական ժամանակների բաւական մանրամասն նկարագիրը: Մեր աչքի առջև անցնում է պատմական մի աղմկալի կեանք. մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս է եկեղեցական իշխանութիւնը ահագին ոյժ ձեռք բերում, տիրապետող նշանակութիւն ստանում, հետզհետէ յետ մղելով թագաւորական իշխանութիւնը, երկրորդական դիրք յատկացնելով նրան. Գրիգոր Լուսաւորչի եռանդոտ, ընդունակ յաջորդները հաստատում են մի կղերական ժառանգական միապետութիւն. քաջ ու աներկիւղ են նրանք, չեն քաշւում նոյն իսկ հայոց թագաւորների հետ ընդհարուելուց, մինչդեռ Արշակունիները թուլամորթ են, անբարոյական, գահի իրաւունքները պաշտպանել չը գիտեն: Եւ քաղաքական անկախութեան գաղափարն անդադար ոտնակոխ է լինում, կորցնում իր ժողովրդականութիւնը, խաղալիք դառնում ուժեղների ձեռքին: Թէև Փաւստոսը իբրև պատմագիր չափազանց միակողմանի է, չափազանց տենդենցիոզ, որովհետև պատկանում է կղերական կուսակցութեան և ամբողջապէս նուիրուած Լուսաւորչի տոհմի շահերին, թէև նա ոչինչ չանք չէ ինչպիսի մի կողմը փառաբանելու եւ միւս կողմը վատաբանելու համար, բայց և այնպէս, նրա նկարագրութիւնների մէջ շատ հեշտ է պարզել, մերկացնել պատմական ճիշտ իրողութիւնները: Այդտեղ մենք գտնում ենք այն մաքառումների արձագանքները, որոնք գոյութիւն ունէին եկեղեցական և աշխարհական իշխանութիւնների մէջ. այդտեղ մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս նոյն իսկ փոքր ի շատէ բարեխիղճ Արշակունի թագաւորը անկարող է լինում սանձադարել կղերականների անչափ ձգտումները, ազատուել կղերական խնամակալութիւնից և կարգաւորել երկրի գործերը այնպէս, ինչ-

պէս պահանջում էին պետութեան շահերը: Մի խօսքով, այդ պատմագրութեան մէջ հանդէս է հանուած Արշակունեաց հարստութեան երկարատև, ցաւալի հոգեվարքը: Եւ որովհետև Արշակունիներէից յետոյ հայերը երբէք չը կարողացան մի համագային, Հայաստանի բոլոր կողմերի համար ընդհանուր թագաւորութիւն հիմնել և պահպանել, ուստի հասկանալի է, թէ նրբան մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Փաւստոս Բիւզանդը:

Բացի այս բոլորից, Փաւստոսը շատ նշանաւոր է և իբրև մի ազգային վիպասանութիւն, հիւսուած աւանդութիւններից, դիւցազնական երգերից: Հայոց ոչ մի ուրիշ պատմագիր այնքան հետաքրքրական մանրամասնութիւններ չէ հաղորդել մեր հին ներքին կեանքից, նիստ ու կացից, ինչպէս Փաւստոսը, ոչ ոք նրա պէս օգտակար շատախօսութիւնների մէջ չէ ընկել, շատախօսութիւններ, որոնք թէև անպաճոյճ են և անմշակ, բայց հիւթալից և իրական փաստեր են պարունակում իրանց մէջ: Միև նոյն ժամանակ չը կայ և մի այնպիսի հայ մատենագիր, որ Փաւստոսի ճակատագիրն ունեցած լինի: Հինգերորդ դարից նա հայոց գրականութեան խորթ զաւակ էր նկատուած և հեղինակութիւն չէր վայելում. մի տեսակ ասելով թիւն էր զգացւում դէպի այդ հեղինակը, իբրև դէպի մի անհարազատ, օտար, չարամիտ հեղինակ: Այդ տեսակ վերաբերմունքը գոյութիւն ունէր և XVIII դարում. միայն նոր ժամանակներում, XIX դարի երկրորդ կէսում, փոխուեց այդ վերաբերմունքը և Փաւստոսը մեծ նշանակութիւն ստացաւ պատմագրութեան մէջ:

Յովհաննէս Կոլոտը հին գրականութեան մնացորդների տըպագրութեան հովանաւոր հանդիսանալով, իր ծախսով տպել տուեց և Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանաց գիրք» աշխատութիւնը: Յայտնի է որ հինգերորդ դարի հայ գրական գործիչների թիւում համարւում է և Դաւիթ Անյաղթը, որ, եթէ հաւատալու լինինք ազգային աւանդութիւններին, հայոց միակ և ամենագիտուն փիլիսոփան էր, թարգմանեց յունաց փիլիսոփանների (Արիստոտէլ, Պորփիր) գրուածքները, փիլիսոփայական լեզու ստեղծեց մեզանում: Նոյն աւանդութիւնները պատմում են, որ Դաւիթը, Յունաստանից վերադառնալուց յետոյ, ոչինչ յարգանք ու պատիւ չը գտաւ Հայաստանում, թէև Աթէնքում և Բիւզանդիայում բաւական յայտնի անուն ունէր. հայերը այն աստիճան վատ, տմարդի ընդունելութիւն ցոյց տուին այդ զարգացած, փիլիսոփայ մարդուն, որ նա հարկադրուած եղաւ անցնել Վրաստան և այնտեղ սպասել իր մահուան: Այսպէս է եղել հայերի տգիտութեան դէմ գնացող ամեն մի հայ գիտնականի ճակատագիրը... «Սահ-

մանաց գիրքը» համարում է Դաւթի ինքնուրոյն գրուածքը. դա մի գիտնական վիճաբանութիւն էր, ուղղած յունաց փիլիսոփաների սկեպտիկ դպրոցի դէմ, որի հիմնադիրն էր Պիրրօն և որ մերժում էր փիլիսոփայական խոհերի և մտածումների օգուտը, քանի որ դրանցով մի գրական, անուրանալի ճշմարտութեան հասնել չէ կարելի: Դաւիթը հերքում է տարակուսանքների, բացասութիւնների այդ վարդապետութիւնը և, ապացուցանում է փիլիսոփայութեան ճշմարտութիւնն ու կարևորութիւնը: Բայց XVІІІ դարի հայ ընթերցողը հազիւ թէ կարողանար հասկանալ Դաւիթ Անյաղթի դժուար, յունաբանութիւններով լի լեզուն, որ աղճատուած էլ էր դարերի ընթացքում, արտագրողների ձեռքով: Եւ, երևի, Կոլոտը այդ գիրքը տպագրել տուեց աւելի իր աշակերտների համար, որոնց աւանդում էր և հին փիլիսոփայութիւնը:

Առանց ուշադրութեան չը մնացին և կրօնական բանաստեղծութիւնները: 1721 թուին տպուեց Առաքել Սիւնեցու «Ադամ» գիրքը, իսկ 1714-ին—Յովհաննէս Թլկուրանցու «Արարածքը»: Երկուսն էլ մի և նոյն բիբլիական նիւթի մասին են ճառում—Ադամի և աշխարհի ստեղծագործութեան: Բայց այդ հայ վարդապետներից ոչ մէկն էլ Միլտօնի տաղանդի հեռւոր նմանութիւնն անգամ չունէր և նրանց պօէմաները միայն տեղ են գրաւում մեր անցեալի գրականութեան մէջ...

Դիմելով այժմ Կոլոտի ժամանակակից գրողներին, մենք այստեղ տեսնում ենք աղքատ, տափակ ու նեղլիկ իրականութիւնը: Յիշենք ամենից առաջ այն տաղերը, որոնք տպագրուեցան 1734 թուին. յիշում ենք լոկ այն պատճառով, որ այդ տաղերը յօրինել են Կոլոտի աշակերտները: Տաղեր է գրել ու մի քանի անգամ հրատարակել և Բաղդասար դպիրը, որի ու լինելը յայտնեցինք վերևում: Բայց Բաղդասարը գոնէ միայն տափակ ոտանաւորներ չէ գրել, նա յօրինել է և «Քերականութիւն», բաղկացած երկու հատորից, որոնցից առաջինը լոյս է տեսել 1738 թուին և որի առաջին երեսներում հանդիպում ենք այս խրատին.

Ո՛վ զու մանուկ, եթէ զայս արհեստ ուսանիս,
Յեկեղեցոյ իբր զծաղիկ բուսանիս:

Աւելի ուշագրաւ հեղինակ է Յովհաննէս Հաննա վարդապետը, որ գրել է Երուսաղէմի ս. տեղերի նկարագրութիւնը և իր ժամանակի եղելութիւնները ու գրել է այդ բոլորը «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմիս» վերնագրի տակ: Այս գրքից մենք մի քանի անգամ առիթ ունեցանք վիպութիւններ բերելու: Հաննա վարդապետը առանձին աչքի ընկնող մատենագրական ընդունակութիւն չունի. լի-

Ներով Երուսաղէմի միաբան, նա շատ սրտառու է կերպով, իբրև հարստահարուած, տանջուած մարդ, նկարագրել է Կ. Պօլսի իր-
չացած հոգեւորականութեան այն զգուելի արարքները, որոնց
զոհ էր դարձել Երուսաղէմի հայոց վանքը XVII դարի վերջե-
րում և XVIII-ի սկզբում, ինչպէս նաև այն բարեկարգութիւն-
ները, որոնք սկսուեցին այնտեղ Յովհաննէս Կոլտի և Գրիգոր
Շղթայակրի ձեռքով: Երուսաղէմի ահռելի պարտքերի վճարու-
մը հնարաւոր էր միայն առատ նուիրատուութիւնների միջոցով
և, ինչպէս տեսնւք, Գրիգոր պատրիարքը, մարդկանց սիրտը
շարժելու համար, չղթայ անցկացրեց իր վզին: Նոյն այդ նպա-
տակով էլ Հաննա վարդապետը գրել է իր պատմութիւնը: Երու-
սաղէմի նուիրական վայրերի նկարագրութեամբ բարեպաշտա-
կան եռանդ վառելով ընթերցողների մէջ, նա խորհուրդ է տա-
լիս հոգու փրկութիւն որոնել ուխտագնացութեան կամ գոնէ
պարզ նուէրներ ուղարկելու մէջ: Թէև գրուածքը այսօր մաս-
նաւոր նպատակ ունի և անչափ ջատագովութիւններ է պարու-
նակում իր մէջ, բայց հետաքրքրական է իբրև անկեղծ սրտի
թելադրած մի յիշատակարան, որի մէջ արձանացած են հայ ան-
արժան հոգեւորականութեան աւագակոյիս քաջագործութիւն-
ները: Հաննայի այս աշխատութիւնը լաւ ընդունելութեան ար-
ժանացաւ. նա երեք տպագրութիւն ունեցաւ՝ 1727-ին, 1763-ին
և 1782-ին:

Նախ քան միւս հեղինակների մասին խօսելը, պէտք է ի-
մանալ, թէ Յովհաննէս Կոլտը ինչպէս էր վերաբերում դէպի
իր ժամանակի առաջնակարգ, դժուար ու ցաւալի իրողութիւնը,
այն է կաթօլիկ և լուսաւորչական հայերի վէճերն ու ընդհա-
րումները: Կոլտը իր երկար պաշտօնավարութեան միջոցին, ի
հարկէ, չը հետեւեց Աւետիք պատրիարքի և Յովհաննէս Զմիւռ-
նացու քայլերին: Իբրև ուսումնասէր, հասկացող մարդ, նա գի-
տէր, որ կրօնական հարցերի մէջ ծեծից ու վայրենութիւնից ա-
ւելի զօրաւոր է համոզումը. և այդ պատճառով էլ նրա ժամա-
նակ լոյս են տեսնում մի շարք վիճարանական գրուածքներ, ո-
րոնց նպատակն է ապացուցանել հայոց եկեղեցու ուղղափա-
ռութիւնը: Կաթօլիկ կղերի դէմ մարտնչող հեղինակների շար-
քում մենք ամենից առաջ պիտի յիշատակենք Կոլտի աշակերտ
Յակոբ վարդապետ Նալեանին, որ նրա մահից յետոյ դարձաւ
Երուսաղէմի և Կ. Պօլսի պատրիարք: Նալեան 1733 թուակա-
նին հրատարակեց իր «Վէմ Հաւատոյ» չարագրութիւնը, Նոյն
տարին տպուեց Ստամբուլի Գէորգ Մխլէմ վարդապետի «Վիճա-
բանութիւնը» գիրքը: Փակագծի մէջ նկատենք, որ այս վարդա-
պետը վեց տարի ուսում էր առել Պարիզի մէջ, լաւ տեղեակ

էր յունարէն, լատիներէն և ֆրանսերէն լեզուներին, բայց միայն կրօնական վիճաբանութիւններ հեղինակելու ակորժակն ու յօ-
 ժարութիւնն ունէր: Վերջապէս Ղազար Զահկեցի վարդապետը
 (յետոյ կաթողիկոս) 1735-ին էջմիածնի ծախսով Կ. Պօլսում տը-
 պագրել տուեց իր «Դրախտ ցանկալի» մեծ աշխատութիւնը: Ա-
 ւելի մանրամասն խօսել այդ հեղինակութիւններէ մասին միան-
 գամայն անօգուտ ենք համարում: Հայոց գրականութիւնը շատ
 և շատ այդպիսի գրութեանքներ ունէր սկսած այն ժամանակներից,
 երբ փառամոլ, ինտրիգան եկեղեցականները բաժան-բաժան արին
 Քրիստոսի եկեղեցին «տիեզերական» կոչուած այն ժողովներէ
 միջոցով, ուր երկրի գործերը, աչքով տեսանելի երևոյթներն
 անգամ հասկանալու պատրաստութիւն և զարգացում չունեցող
 մարդիկ հաւաքուած էին որոշելու երկրի գործերը, Աստուծու
 յատկութիւնները: Ո՛րքան եռանդ, որքան աշխատանք է թափուել
 այդպիսի գրքեր յօրինելու համար. կ'ասենք աւելին—արեան և
 արտասուքի քանի-քանի գետեր են թափուել այդ վէճերը լու-
 ծելու համար: Եւ սակայն, ապարդիւն...

Նկատենք այստեղ դաւանական բանակաւոր մի արդիւնքը:
 Ժողովրդին քրիստոնէական հաւատի սկզբունքները մատչելի
 դարձնելու համար Մխիթար Սեբաստացին 1727 թուին տպագրել
 էր Վենետիկում մի աշխարհաբար «Քրիստոնէական»: Հակառա-
 կորդից օրինակ վերցնելով, Յովհաննէս Կոլտոր պատուիրեց Նա-
 լեանին գրել աշխարհաբար լեզուով այդպիսի մի գիրք: Եւ Նա-
 լեանի աշխարհաբար «Քրիստոնէականը» լոյս տեսաւ Կ. Պօլսում
 1737-ին: Այդ երկու աշխատութիւնները մենք 'նշանակում ենք
 յատկապէս իբրեւ աշխարհաբար գրքեր, որովհետեւ երբեք չենք
 մոռանում, որ ունենալով գրականութիւն, հարուստ տպագրու-
 թիւն, մենք չունենք ժողովրդական, այսինքն հանրամատչելի
 գրականութիւն...

Սակայն կարողացաւ Կոլտոր պատրիարքը փակել կաթօլիկ
 և լուսաւորչական հայերի թշնամութիւններն ու հակառակու-
 թիւնները այդ վիճաբանական գրքերի մէջ. կարողացաւ հան-
 դարտեցնել երկիրը, վերջ տալ եղբայրասպան պատերազմին:—
 Ո՛չ: Նրա ժամանակ էլ հալածանքներ յարուցուեցան թէ Կ. Պօլ-
 սում և թէ գաւառներում. մարդիկ բանտերը նետուեցին, ահա-
 գին տուգանքների ենթարկուեցին: Բայց կարելի է գոնէ այս
 անգամ հանգիստ խղճով խոստովանել, որ հայոց պատրիարքը
 չէր այդ դժբախտութիւնների պատճառը: Յովհաննէս Կոլտոր
 սկզբից և եթ խաղաղասիրութեան և հաշտութեան ճանապարհը
 բռնեց, նա սիրով համոզում էր կաթօլիկ հայերին գնալ հայոց
 եկեղեցիները, բարեկամական բանակցութիւններ էր վարում

լատին եպիսկոպոսի հետ և կարողանում էր զսպել իրան չըպատող մարդկանց, որոնք ստիպում էին նրան խիստ, կտրուկ միջոցների դիմել: Բայց լատին եպիսկոպոսը չունէր հայոց պատրիարքի անկեղծութիւնն ու ուղղամտութիւնը: Յենուելով ֆրանսիական և լեհական դեսպանների վրայ, նա աշխատում էր խոյս տալ խաղաղացնող միջոցներից և կաթօլիկ հայերի համար առանձին և կեղեցի և առանձին պատրիարքութիւն հիմնել: Այդ պատճառով խռովութիւնները շարունակուեցան և Կոլոտը մի անգամ ստիպուած եղաւ դիմել թիւրք կառավարութեան, խնդրելով նրա օգնութիւնը:

Բայց այդ միջոցին նա այլ ևս չը դիմեց, երբ կաթօլիկները հակառակութիւնը մի քանի ժամանակից յետոյ դարձեալ գրգռեց հայերին իրար դէմ: Կոլոտը ամեն միջոց գործ էր դնում՝ խաղաղութիւն հաստատելու համար: Նա կատարեց լատին եպիսկոպոսի և ֆրանսիական դեսպան Վիրնէօլի բոլոր առաջարկութիւնները: Շատ էր աշխատում մանաւանդ դեսպանը, և հայոց պատրիարքը անգաղափար դիմումներ էր անում նրան: 1726 թուին Կ. Պօլսում ամենայն հայոց կաթօղիկոս ընտրուեց և օծուեց Կարապետ Ուլնեցին, որ նախ քան էջմիածին ուղևորուելը՝ իր ջանքերը միացրեց Կոլոտի ջանքերին խաղաղութիւն և սէր հաստատելու համար: Սակայն մեռած չէին եղուիտները և լատին եպիսկոպոսը այնքան լայն սրտի տէր չէր, որ թոյլ տար կաթօլիկ հայերին մտնել լուսաւորչականների եկեղեցիները: Բանը նոյն իսկ այն տեղին հասաւ, որ Կոլոտը դաւանութեան թուղթ ուղարկեց լատին եպիսկոպոսին, լրացրեց այդ թուղթը այնպէս, ինչպէս ուղւում էր եպիսկոպոսը և ասաց, թէ հայերի դաւանութիւնը նոյնն է, ինչ և լատինականը և տարբերութիւնը միայն բառերի մէջ է: Դարձեալ անօգուտ: Դեսպան Վիրնէօլը ոչինչ չը կարողացաւ անել՝ հաշտութեան համար. լատին կղերը, հայոց պատրիարքի այդ պատրաստակամութիւնը տեսնելով, ինչպէս միշտ, իր կողմից զիջողութիւն անելու պարտք չը զգաց, այլ, ի հարկէ, պահանջեց, որ Կոլոտը ուղղակի պապին հպատակութիւն յայտնէ: Այդքան հեռու պատրիարքը չէր կարող դնալ. ժողովուրդն արդէն տրտնջում էր, թէ նա կաթօլիկանում է: Ինքը, ֆրանսիական դեսպանն էլ, տեսնում էր թէ անհաշտութեան գլխաւոր պատճառն ով է, ուստի և այնքան բարեկամութիւն էր պահպանում Կոլոտի հետ, որ նրա թախանձանքին զիջանելով, միջնորդեց Բ. Դրան առջև և կարողացաւ երուսաղէմի ս. Յակոբի վանքը, որ խել էին յոյները, նորից հայերի վրայ հաստատել: Այդ առիթով Կ. Պօլս եկաւ Գրիգոր Շղթայակիբը, որ նոյնպէս ամեն ջանք գործ էր դնում կրօնա-

կան երկպառակութիւնները վերացնելու համար: Բայց այս պատկանելի հոգևորականի ջանքերն էլ իղուր անցան: Լատին կղերը ոչ մի զիջողութիւն չարաւ:

1741 թուականի փետրուարի 13-ին վախճանուեց Յովհաննէս Կոլոտը: Նրա երկարատև պատրիարքութիւնը խոր հետքեր թողեց. բարեկարգութեան, գիտութեան սիրահար մարդ, նա թողեց բարեկարգած պատրիարքարան և մի խումբ աշակերտներ, որոնք պատրաստ էին շարունակել նրա քաղաքականութիւնը: Եւ շարունակեցին էլ: Բայց մենք առայժմ թողնենք Կ. Պօլիսը և տեղափոխուենք միւս գրական խոշոր կենտրոնը—Վենետիկ:

IV

Կ. Պօլսի գրական հրապարակում մենք տեսանք գլխաւորապէս հայկական հին գրականութիւնը, որ վերակենդանանում է տպագրական մամուլի միջոցով: Անցեալից մնացած երկերի հետ մի-մի լոյս են գալիս ժամանակակից հեղինակներ, որոնք, սակայն, թոյլ մտքի տէր են, ինքնուրոյնութիւն, ստեղծագործական ընդունակութիւն չունին. նրանք պտոյտ են գալիս անցեալի թողած ժառանգութեան սահմաններում. ուրծարծում են կրօնական մտածողութիւնները, աստուածաբանական դատողութիւնները: Կ. Պօլիսը հայկական իրականութիւնն է նեղ, սահմանափակ, որ կերակրւում է սեփական աղբատիկ հիւթերով և չունի իր առջև հանրամարդկային հորիզոններ:

Ուրիշ աշխարհ է ներկայացնում Վենետիկի գրական հրապարակը (մենք, ի հարկէ, միայն հայոց գրականութիւնն ունինք ի նկատի): XVII դարի վերջից այդտեղ մնացել է Անտօն Բօրտօլիի տպարանը, որ շարունակում է հայերէն գրքեր տպագրել: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ մինչև XVIII դարի կէսը Վենետիկում լոյս են տեսել մօտ 85 հայերէն գրքեր և այդ քանակութիւնից միայն մի 7—10 գրքեր են տպուած ուրիշ իտալացիների տպարաններում, այն ժամանակ պարզ կը լինի այն դերը, որ կատարել է մեզ համար Բօրտօլիի տպարանը: Վենետիկը, չնորհիւ այդ տպարանի, տալիս էր հայերին ոչ միայն մեծ գրքերի, այլ և մաքուր ու գեղեցիկ տպագրութիւնների հասկացողութիւնը: Եթէ վենետիկեան հրատարակութիւնները աւելի ընթերցողներ էին գրաւում, քան ուրիշ տեղերինը, պատճառներից մէկը, անշուշտ, պէտք է համարել գեղեցիկ արտաքինը. այդ ժամանակներից են սկսւում և վենետիկեան ոսկեզօծ կաղմերը, որոնք գնալով աւելի և աւելի գեղեցկանում են:

Հայկական մամուլին Վենետիկում նիւթ տուողը գլխաւորապէս թարգմանական գրականութիւնն է: Թարգմանում են գրքեր, ի հարկէ, եւրոպական լեզուներից. լատիներէնից, իտալերէնից, ֆրանսերէնից. նոյն իսկ սպանիական լեզուն էլ պաշար է տալիս հայերէն գրականութեամբ պարագոյններին: Եւ Վենետիկը, գոնէ XVIII դարում, Կ. Պօլսի հակակշիռն է ներկայացնում իբրեւ թարգմանչական կենտրոն: Մինչդեռ Կ. Պօլսում հայ ինքնուրոյն, հին թէ նոր, միտքն է պահպանում, Վենետիկը արեւմտեան աշխարհի գրքերն է հայացնում: Բայց ինչն է թարգմանչական եռանդի ամենագլխաւոր գրգիռը.— կրօնը, միայն նա: Աշխարհական որ և է գիտութեան հոգս այնքան չէ նեղացնում Ադրիական ծովի ափին գործող մարդկանց, որքան հոգեւոր կատարելագործութեան հոգսը: Ուրեմն, հիմնական յատկութիւններով, ընդհանուր գոյներով պօլիս-վենետիկեան գրականութիւնը մի է. թէ՛ այստեղ և թէ՛ այնտեղ—կրօնը, թէ՛ այստեղ և թէ՛ այնտեղ չռայլութիւն չէ համարում կրօնական գրքերի նոյն իսկ անչափ հարստութիւնը. երկու տեղերում էլ մի և նոյն միամիտ հաւատն է տիրում—իբր թէ հայոց ազգը կրօնական գրքերի մեծ կարօտութիւն ունի, թէ նրան միշտ պակասում են այդ տեսակ գրքեր և ոչ մի կրօնական գրուածք, որ տրւում է նրա ձեռքը, աւելորդ չէ—սկսած ամենապարզ դասագրքից մինչև ամենախրթին, հաստափոր և բազմահատոր հեղինակութիւնները:

Թարգմանութիւնները հետզհետէ նոր, դեռ չը տեսնուած գրքեր են աւելացնում, նոր-նոր աճուններ են մտցնում հայոց գրականութեան մէջ: Երևան են գալիս «Ժամագիրք Աստուածածնի», «Ժամագիրք Լուսաւորչի», «Վարդարան» և այլ այդպիսի կաթօլիկ ծիսարաններ և տօնացոյցներ: Դրանք, ի հարկէ, նշանակուած են հայ կաթօլիկների համար. բայց առատ են ընդհանրապէս ամբողջ ազգի ընթերցանութեան համար. նշանակուած թարգմանական գրքերն էլ: Դրանց մէջ առաջին տեղը յատկացրած է աստուածաբանութեան: Եւ որովհետև կաթօլիկ աշխարհի համար թէ՛ ճրագ, թէ՛ աստղ և թէ՛ հրեշտակային վարդապետ աստուածաբանական հարցերում Թօմա Ակուինացին է, ուստի և հայ թարգմանիչներն ու համառօտողները նրան և նրա հետեողներին են դիմում: Եւ մենք, առանց չափազանցութիւնների մէջ ընկնելու, կարող ենք ասել, որ տասնութերորդ դարը մեզանում—Թօմա Ակուինացու դարն է:

Դարի սկզբում Վենետիկում գործ են տեսնում զանազան պատահական հրատարակիչներ ու թարգմանիչներ: Շուտով անուն է հանում Միխիթար Սեբաստացին: Նրա հետ իրանց գրական աշխատութիւնների քանակութեամբ կանգնած են երկու ու-

ընչ վարդապետներ—Պետրոս Թիֆլիսեցի և Խաչատուր էրզրումցի:

Կ. Պօլսից հեռանալուց յետոյ Մխիթարի առաջին հրատարակութիւնը եղաւ Վենետիկում 1715 թուականին, այսինքն ճիշտ այն տարին, երբ նա փախաւ Մեթօնից և աշխատում էր հաստատուել Վենետիկում: Մխիթարեան միաբանութեան այն շրջանը, որ անցաւ Մեթօնի վանքում, ինչպէս ասացինք, անպտուղ էր գրական գործունէութեան տեսակէտից. և Մխիթարը Վենետիկում հաստատուելուց յետոյ առաջին ժամանակներում հանդիսանում է աւելի իբրեւ ուրիշների գործերը հրատարակող, քան հեղինակ կամ թարգմանիչ: Բայց թէ իբրեւ հրատարակիչ, թէ իբրեւ հեղինակ և թէ իբրեւ թարգմանիչ նա մի և նոյնն էր— վանական ոգով տոգորուած մի կղերական: 1715 թուին նրա հրատարակած գիրքը Թօմա Ակուլինացու ուսուցիչ Ալբերտ Մեծի «Աստուածաբանութիւնն» էր: Այդ գիրքը Մխիթարը հանել էր հնութեան փոշիների տակից. նա թարգմանուած էր Նախիջևանի գաւառում դեռ XIV դարի առաջին կէսում, ունիթօրների ձեռքով: Արտագրողները աղաւաղել, աղճատել էին այդ թարգմանութիւնը, որ առանց այդ էլ ունիթօրների աղաւաղ ու անճոռնի հայերէնով էր կատարուած: Մխիթարը, որքան կարողանում է, ուղղում, կարգի է բերում այդ թարգմանութիւնը, աւելացնում է Ալբերտի կենսագրութիւնը և դժուար իմանալի ու տարակուսական բաների բացատրութիւնը, առաջնորդ ունենալով Թօմա Ակուլինացուն, տպագրութեան է տալիս իբրեւ «մեղրածորան և ամենագով» գիրք, որի վրայ ինքն էլ մանկութեան ժամանակ վարժուել է և որ այդ պատճառով էլ շատ սիրում է: Աւելի հրատարակչին, քան թէ հրատարակութիւնը, բնորոշելու համար, աւելորդ չենք համարում մի քանի մանրամասնութիւններ բերել այս գրքի մասին:

Ալբերտ Մեծի «Համառօտ Աստուածաբանութիւնը» մի ստուար հատոր է, 680 միջադիր երես, մանր տառերով: Նա երկար ու բարակ դատողութիւններ է տալիս միջնադարեան սխօլաստիկներին զբաղեցնող դատարկ հարցերի մասին: Թէ ինչ է նա ասում և մանաւանդ ինչպէս է ասում, այդ մասին մենք բաւականաչափ հասկացողութիւն կարող ենք կազմել, նայելով նրա երեսներից պատահաբար մէկին: Ահա.

«Յիրաւի համեմատի նեոն սերաստէս օձին: Որպէս ասի ի ծննդոցն, տան՝ օձ դարանակալ. քանզի սերաստէան՝ է օձ եղջերաւոր, որ նշանակէ գնեոն՝ որ զինեսցի չորիւք եղջերօք, այսինքն խորամանկ յորդորմամբ. սքանչելագործութեամբ. առաւելութեամբ պարգեաց. և խստութեամբ տանջանաց»: «Ի յա-

րութեան համահաւաքեացին չորք պատճառք, այսինքն, առնողական, որ է աստուած. նիւթական, որ է հողն. տեսական՝ որ է միաւորութիւն հոգւոյ և մարմնոյ. կատարունական, այսինքն՝ զի ընդունեցի իւրաքանչիւր ոք զոր ինչ արար մարմնով, եթէ չար և թէ բարի»: Ուրպէս ի դատապարտեցեալս է զանազանութիւն մեղաց, այսպէս և զանազանութիւն պատժոց. ուստի մինչ ի մեղքն է յետս դարձումն ի ստեղծողէն, և դարձումն առ փոփոխական բարին, և անկարգութիւն կամաց, որ է ընդդէմ ենթադրութեան բաւականին, յիրաւի և պատիժն վասն սոցին զանազանեացի: Ուստի վասն յետս դարձման՝ լինիցի զրկումն յաստուածային տեսութենէ, այլ վասն դարձման՝ լինիցի պատիժ նիւթական տոչորման. իսկ վասն անկարգութեան բանին, և կամայն լինիցի պատիժ ընդհանրական՝ որ կայանայ ի պէսպէս նեղութիւնս դժնդակ և յաւիտենականս: Հուր դժոխոցն՝ ոչ միապէս չարչարեացէ զամենեւեան. քանզի ի միոյ հրոյ՝ ոմանք առաւել, և ոմանք նուազ չարչարեացին, ըստ այնմ որ առաւել կամ նուազ մեղանչիցեն»:

Եւ այս բոլորը հալած իւղի տեղ է ընդունուում և «մեղրածորան» ձգմարտութիւնների պէս առաջարկուում է՝ Երբ—Տասնութերորդ դարում... Ակամայ պէտք է բացականչել. «Խեղճ հայ ընթերցող»... Այդ սխալաստիքական զառանցանքները վաղուց էին լուսաւոր մարդկութեան ձեռքով թաղուել տգիտութեան, նախապաշարմունքների գերեզմանոցում, իսկ մեղ մօտ նոր-նոր էին յարութիւն առնում, տարածւում, մեղ համար Եւրօպայից եկող ձայներ էին: Մխիթարը պատմում է ահագին հրաշքներ դժոխքի կրակների յատկութիւնը այդքան մանրամասն կերպով նկարագրող Ալբերտի մասին: Դա սուրբ է, հրաշագործ է. արքայութիւնից եկած մի կին պատմել է մի վարդապետի՝ թէ Ալբերտը արքայութեան ամենաբարձր տեղումն է գտնւում: Հայ ընթերցողը ինչպէս չը հաւատար, որ ամեն իմաստութիւն ծրարուած է այդ սուրբ մարդու գրած աստուածաբանութեան մէջ, ինչպէս հասկանար որ այդ առասպելները յօրինուել են Եւրօպայում դեռ XVIII դարում, տգիտութեան և նախապաշարմունքների այն խաւար ժամանակներում: Մխիթարի կենսագրութեան մէջ մենք շատ անգամ հանդիպեցանք հրաշքների և ասացիք, որ դրանց հաւատում էր ոչ միայն նա, այլ և նրա աշակերտները, Եւրօպայում կրթուած հոգեւորականները: Այդ յատկութիւնը մենք դեռ շատ կը հանդիպենք Մխիթարից աւելի շատ դարգացած, շատ ընդունակ Մխիթարեանների մօտ...

Նոյն հայ ունիթօրնների ձեռքով թարգմանուել էին և «Գիրք

Առաքինութեանց» և «Գիրք Մոլութեանց» անունով գրքերը: Մխիթարը դրանց էլ թոյլ չէ տալիս հանգստանալ դարերի փոշու տակ և հրատարակում է 1720—1721 թուականներին: Այն էլ սրպիսի հրճուանքով: Ընթերցողներին ուղղած իր խօսքի մէջ նա ասում է. «Ինչպէս որ մէկը իր վաղուց տենչացածը գտնելու համար երկար թափառում է և գտնելուն պէս իսկոյն հրաւիրում է իր սիրելիներին և բարեկամներին, որ իր հրճուանքին կից լինեն, այնպէս էլ ես, գտնելով այս գիրքը և Աստուծու անշուղտութեամբ լոյս հանելով տպագրութեամբ, հրաւիրում եմ ուսման ծարաւ և առաքինութիւն սիրողների բոլոր դասերը հրճուանքի կից լինել իմ նուաստութեան»: Իսկ թէ սրպիսի հրճուանք էին այդ գիւտերը ընթերցողի համար, բաւական է բերել նրանց վերնագիրները. 1) «Առաքինութեանց գիրք... Նորում նախ ընծեօին զեօթանց առաքինութեանց, զհաւատոյ, զկուսոյ և զսիրոյ, զխոհեմութենէ, զողջախոհութենէ, զարիւթենէ և զարդարութենէ: Ապա զեօթանց պարգևաց Ոգւոյ սրբոյ, և վերջապէս զերանութեանց աւետարանականաց»: 2) «Գիրք Մոլութեանց». այսինքն համառօտ համահաւարումն վարդապետութեանց, զիւրաքանչիւրոց տեսակաց մոլութեանց, և մանաւանդ զեօթանց գլխաւորաց մեղաց, թէ զինչ իցեն և որքան խորշիւք: Ընդ որում և առակցին ոմանք վարդապետութիւնք զպահպանմանէ հնգից արտաքնոց զգայութեանց, և պարզաբանութիւնք զտասանց պատգամաց»:

Բերենք մի երկու օրինակ էլ Մխիթարի «մեղրածորան» հրատարակութիւններից: 1722 թուականին նա լոյս է հանում «Աղբիւր Բարի» անունով գիրքը, որ լատիներէնից թարգմանել է Պետրոս վարդապետ, Թիֆլիսեցի: Այս վարդապետը, ինչպէս երևում է, ունեցել է թարգմանչական մեծ ջանասիրութիւն և հմուտ է եղել լատիներէն և իտալերէն լեզուներին: Բայց երկու հանգամանք համարեա բոլորովին ապարդիւն են դարձրել նրա ջանքերը. նախ՝ որ իբրև Հռոմի դպրոցի աշակերտ, նա ի չարն էր գործ դնում լատինացրած հայերէնը, և երկրորդ՝ թարգմանում էր բացառապէս ամենաթուրք կրօնական գրուածքներ: Մենք տեսանք, որ դեռ Կ. Պոլսում Մխիթարը հրատարակեց Պետրոս վարդապետի երկու թարգմանութիւնը լատիներէնից՝ Վերսիսելով հրատարակչական գործունէութիւնը Վենետիկում, նա դարձեալ դիմեց այդ վարդապետին. 1722 թուականին տպագրեց նրա «Աղբիւր Բարի», իսկ 1731-ին—«Յարացոյց ապաշխարողաց» թարգմանութիւնները: Վերջին գրքին Մխիթարը կցեց իր մի ոտանաւորը, որի մէջ համոզում էր ընթերցողին շատ և միշտ կարգաւ այդ գրուածքը, որ ցոյց էր տալիս, թէ ինչպէս պէտք է

ապաշխարել մեղքերը և թողութիւն գտնել: Բացի զրանցից՝ Պետրոս վարդապետը ունի և ուրիշ թարգմանութիւններ, որոնցից մի երկուսը յիշատակելու առիթ կ'ունենանք: Այժմ դիմենք խաչատուր էրզրումցուն:

Դա նոյն վարդապետն էր, որ չը կամեցաւ Մխիթարի հետ միասին գործել և միաբանութիւն հիմնել: Մենք գիտենք որ խաչատուրը ժամանակի ամենազարգացած, գիտուն մարդն էր համարուում: Կ. Պոլսում իր քարոզչական գործունէութիւնը վերջացնելուց յետոյ, Հոռմի գիտութիւններով բեռնաւորուած այդ կղերականը տեղափոխուեց Վենետիկ՝ իր աշխատութիւնները տպագրելու համար: Իսկ տպագրելու բան նա չատ ունէր: Օգտուելով Ջուղայեցի Շէհրիմանեանների առատ նւթական օժանդակութեամբ, նա սկսեց միմեանց ետեից հատորներ լոյս հանել:

1710 թուականին տպագրուեց նրա «Քարոզգիրքը», երկու հատոր. իսկ 1711-ին «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» աշխատութիւնը, նոյնպէս երկու հատոր: Այն ժամանակուայ մեր կրօնամոլ գրականութեան մէջ այս աշխատութիւնը պէտք է մի փայլուն բացատրութիւն համարուի: Ինքը հեղինակը, այսպէս է դասաւորում իր այդ գործի բովանդակութիւնը.

«Համառօտական իմաստասիրութիւն, յորում պարունակին որք հետեին. այսինքն արուեստք, քերթողութիւն, ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն և տրամաբանութիւն. ընականաբանութիւն ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն յաղագս մարմնույ, յաղագս աշխարհի և երկնի, յաղագս ծննդեան և ապականութեան. յաղագս տարերաց, յաղագս անկատար խառնեցելոց, յաղագս տնկոց, յաղագս կենդանեաց, յաղագս մարդոց, բժշկականութիւն, բարոյականութիւն և քաղաքականութիւն. մաթէմատիքա, ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, աստեղաբաշխութիւն, երաժշտութիւն, ընդհայեցողութիւն, և կշորդաբանութիւն և մեթափիզիքայն»:

Մենք մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու, որ եթէ հայ կաթօլիկ վարդապետները, ուսում ստանալով Եւրօպայում, լեզուներ սովորելով և տարիներ անցկացնելով արևմտեան մտաւոր կենտրոններում, տալիս էին իրանց ազգին միայն կրօնական վիճաբանութիւններ և եկեղեցական գրքերի թարգմանութիւններ, դրա պատճառը այդ կրօնաւորների անհուն ֆանատիկոսութիւնն էր. խաւար, անզարգացած հոգին, որ միայն մի նեղ սահման էր ճանաչում իր գործունէութեան համար: Եւ իրաւ կաթօլիկ եկեղեցին, որքան էլ իր շահերի, տիրապետական ձգտումների համար օգտակար համարէր պահել մարդկութիւնը հնութեան խաւարի մէջ, բայց և այնպէս չէր կարող միանգամայն արհամարհել ժամանակի գիտութիւնը, և քիչ չէն այնպիսի կաթօլիկ կրօնաւորներ, որոնք իրանց սքեմին անյարմար

գրադմուք չեն համարել գիտութեամբ պարապելը՝ նոյն եղուիտական կարգը, որի գլխաւոր նպատակն էր պահպանելն տարածել պապականութեան թագաւորութիւնը աշխարհի վրայ պարտք էր համարում գիտութիւնը մշակել, և տուել է մի շարք գիտնականներ: Կաթօլիկ հայ վարդապետներին մնում էր մի քիչ բարեխղճութիւն ունենալ, հասկանալ որ վերջապէս մեղք է խեղճ հայերի ուղեղը աստուածաբանական և վարդապետական անշափ ու անսահման շատախօսութիւններով սպանելը, և նրանք կարող էին, առանց իրանց պապական ուղղափառութեան վրայ մազի չափ անգամ ստուեր գցելու, մի քիչ էլ թարգմանել կամ պատմել գիտնական գրքերի բովանդակութիւնը: Այդ բանը հասկացաւ միայն Սաչատուր Էրզրումցին, և հաղորդելով գիտութեան զանազան ճիւղերից տեղեկութիւններ, նա ոչինչ մեղք չէր գործում իր սխօլաստիկ կրթութեան, իր կրօնաւորական հասկացողութիւնների և նախապաշարմունքների դէմ: Անշուշտ, հայեացքի լայնութեան և պարտաճանաչութեան մի պատուաբեր նշան էր դա, որի համար հայ ընթերցողը չէր կարող չնորհակալ չը լինել: Ոսկան վարդապետը և Ղուկաս Վանանդեցին պատուել էին հայ վանականութեան այն կախարդական շրջանը, որի մէջ գրիչն ու միտքը միայն երկնքին և հոգուն ծառայելու պաշտօնն ունէին. նրանք կաթիլներ տուին և «արտաքին գիտութիւններից»: Սաչատուր վարդապետը աւելացրեց այդ կաթիլները. եթէ մենք ունենայինք կրօնական նախապաշարմունքներից ազատ միտք, որ կարողութիւն ունենար ծառայելու գիտութեան, աւելի չնորհակալ կը լինէինք, որովհետեւ այդպիսի միտքը ազատ գիտութիւն կը բերէր մեր մէջ, մի բան, որ չէ կարելի սպասել հոգեորական մարդուց: Բայց քանի որ չենք ունեցել այդպիսի մարդիկ, չնորհակալ պիտի լինենք, որ գոնէ կրօնական հասկացողութիւնների խիտ ցանցի միջով գիտութեան կաթիլներ էին անցնում դէպի ժողովուրդը:

Այդ հրատարակութիւնից երկու տարի անցած, 1713-ին, Սաչատուր վարդապետը տպագրում է իր «Ճարտասանութիւնը, և ապա լուծւում է ամբողջ 16 տարի: 1723-ին նա լոյս է հանում իր «Ընդարձակ Աստուածաբանութեան» առաջին հատորը: Դա մի մեծ գործ էր. յիշատակարանի մէջ Սաչատուր վարդապետն ասում է, թէ դրա վրայ աշխատել է համարեա քսան և հինգ տարի, օր ու գիշեր: Եւ զարմանալի էլ չէ, որ այդպէս եղած լինի. «Աստուածաբանութիւնը» քաղուած է Թօմա Ակուինացու ընդարձակ աշխատութիւնից. իսկ Ակուինացու սխօլաստիկական ախքան նրբութիւնների է հասցրած, ախքան դժուարամարս է, որ նրան ուսումնասիրելը հեշտ գործերից չէ: Բացի դրանից,

ապա ատուր վարդապետը, երևի իր ահագին գիտնականութիւնը Պէպ տալու համար, աստուածաբանական փիլիսոփայութիւնը ցիւտմել է իր ընթերցողին... ոտանաւորով,—մի բան, որ ցոյց իջ տալիս, թէ հրքան ողորմելի էր այն ժամանակուայ հասկացողութիւնը ոտանաւորի, բանաստեղծութեան մասին: Ոտանաւորը աւելի ևս պիտի դժուար հասկանալի դարձնէր սխօսատիկ չոր ու ցամաք փիլիսոփայութիւնը և շատ հասկանալի է, որ խեղճ էրզրումցին պիտի ամբողջ քառորդ դար գլուխ կոտրէր այդ աւելի քան անհարկաւոր գործի վրայ: Գրքի երկրորդ հատորը տպագրուեց հինգ տարուց յետոյ:

Մենք ասացինք որ XVIII դարը մեղանում կարելի է անուանել Թօմա Ակուլինացու դար. իսկապէս կարենցին էր, որ բաց արեց այդ դարը. նա առաջինն էր, որ Ակուլինացու ամբողջ փիլիսոփայութիւնը մտքեց մեր գրականութեան մէջ: Առջիններումն ունենք այդ փիլիսոփայութեան ընդարձակ թէ համառօտ հրատարակութիւնների մի շարք: Մեր կաթօլիկ վարդապետների համար դա իմաստութեան մի անսպառ աղբիւր է. նրանք չեն կարողանում կշտանալ այդ աղբիւրից և չնորհիւ նրանց եռանդի՝ Ակուլինացին հայերի մէջ դառնում է մի բարձր հեղինակութիւն, գիտնականութեան մի շտեմարան, որից պաշար վերցնողները համարւում են մեր մէջ բարձր զարգացում ստացածներ: Ի նկատի ունենալով այդքան նշանաւոր ազդեցութիւնը, այստեղ, քանի որ դեռ Ակուլինացու դարի սկզբումն ենք, բնական պիտի լինի իմանալ, թէ ինչ ունէր այդ փիլիսոփայ աստուածաբանը, որ նրա վրայ այնքան սիրահարուած էին Եւրօպայում աշխատող հայ վարդապետները:

Թօմա Ակուլինացին ապրում էր XIII դարում (1227—1274): Դա մի նշանաւոր դար էր կաթօլիկ եկեղեցու համար: Դեռ երբէք հերձուածներն ու աղանդները այնքան չէին բազմացել Եւրօպայում, ինչպէս այդ դարի սկզբներում և նախընթացի վերջերում: Հոռմի պապը շատ ուժեղ էր, տիրապետութեան գագաթնակէտին էր հասել. բայց և այնպէս, նա հիմք ունէր վախենալու ազաւս մսփից, որ չը նայած կաթօլիկութեան ձեռք առած միջոցներին, տարածւում էր մարգկանց մէջ և եկեղեցին պառակտող հերձուածներ էլ ծնեցնում: Նոր աղանդների մէջ ամենաշատ տարածուածը և ամենից վտանգաւորը այն աղանդն էր, որին հետեւողները անուանւում էին ալբիգեցիներ: Իր դաւանած սկզբունքներով, իր բռնած դիրքով, այդ աղանդը մի անհանգիստ, եռուն յեղափոխական տարր էր ներկայացնում կաթօլիկ ուղղափառութեան դէմ *): Հոռմը, նկատելով նոր աղանդը

*) Հայերիս համար շատ հետաքրքրական է ալբիգեցիների աղանդը

գնալով մեծ չափեր է ընդունում և գցում է պապականութեան ամբողջ նշանակութիւնը, XIII դարի սկզբում արիւնալից միջոցներ ձեռք առաւ Իննուհինտրոս III պապը խաչակրաց արշաւանք հանեց աղանդաւորների դէմ, որ տեւեց մօտ 20 տարի: Անգութ աւերածութիւնների մի շրջան էր դա. հարաւային Ֆրանսիան, ալբիգեցիների երկիրը, քարուքանդ եղաւ, տասնեակ հազարներով մարդիկ կոտորուեցան ի մեծ ուրախութիւն Հռոմի: «Եկեղեցին, ասում է Դրեպէր, չը ճնշեց ալբիգեցիների աղանդը—դա մի գլխարտութիւն կը լինէր չափազանց չափերով, —այլ բոլորովին ոչնչացրեց նրան»: Խաչակիրները ոչ հասակ էին խնայում, ոչ սեռ:

Ալբիգեցիների կոտորածը կաթօլիկ կղերին մեծ բաւակաշուծիւն պատճառեց. այդ կոտորածից ծնուեց հերետիկոսների և հերձուածողների պատժելու միտքը: Ծնուեց ինքզինգիւն: Դա կղերական մի դատաստան էր, որի առջև հանում էին հերետիկոսութեան մէջ կասկածողներն անգամ: Յայտնի է թէ ինչ սարսափներ առաջացրեց նա, յայտնի է թէ ինչքան խայտառակ մի հիմնարկութիւն էր նա և յաւիտենական ինչ անջնջելի արատով ծածկեց Հռոմի եկեղեցին...

Բայց սուրն ու խարոյկները բաւական չէին. նրանք չէին կարող ոչնչացնել մարդկային մտքի ազատութիւնը, որ մանաւանդ

այն պատճառով, որ նա դուրս էր եկել Հայաստանից: Երրորդ դարում (Ք. Յ.) պարսիկ Մանի փորձեց միացնել պարսկական մազդեզականութիւնը քրիստոնէութեան հետ և կազմեց մի աղանդ, որ կոչուեց մանիքէական աղանդ: Հալածանքները խեղդեցին մանիքէականութիւնը, բայց ոչ ընդմիշտ: Նրանից ծնուեց ապալիկեան աղանդը, որ VII դարի կէսում երեւաց Հայաստանում: Պալիկեանները ընդունում էին զրադաշտականութեան հիմնական գաղափարը—բարի և չար սկզբունքների գոյութիւնը, մերժում էին ծիսական քրիստոնէայ եկեղեցին—պատկերները, քահանայութիւնը, խորհուրդները և այլն: Յայտնի է որ պալիկեանները Հայաստանում անխնայ հալածանքների ենթարկուեցան, բայց աղանդը քնաց մինչև XIX դարի սկզբը և կոչում էր «թոնդրակեցիների» աղանդ: Սղանդաւորները շատ անհանգիստ մարդիկ էին. VIII դարում բիւզանդական կայսր Կոնստանդին V, տեսնելով որ պալիկեանները յաճախ անցնում են արաբացիների կողմը, անյարմար համարեց պահել այդ աղանդաւորներին սահմանադրութիւն Հայաստանում և գաղթեցրեց նրանց Բալկանեան թերակղզին: Սլոյտեղ հայ աղանդաւորները սկսեցին տարածել իրանց կրօնը. բոլգարները իւրացրին այդ կրօնը և նրանց մէջ առաջ եկաւ բողոքոմիլներին աղանդը: Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ եւրոպացիները ծանօթացան այդ աղանդի հետ և տարան նրանց Արևմտեան Եւրոպա, չորս նա սկսեց տարածուել դանազան կողմերում: Հարաւային Ֆրանսիայում նա անուանուեց ալբիգեցիների աղանդ: Ալբի քաղաքի անունով: Սլոյ աղանդը կարելի է նկատել իբրև բողոքականութեան նախնական ձև:

այդ ժամանակներում սկսել էր շարժուել և վախեցնել Քրիստոսի այն փոխանորդներին, որոնք իրանց իշխանապետական շահերի համար ուզում էին որ ամեն տեղ թագաւորէ խաւարը, անշարժութիւնը, ծէսը միայն: Սպանիայում մալքերը հալածանք հանեցին հրէաների դէմ, որոնք մեծ թուով անցան Ֆրանսիա, բերելով իրանց հետ արաբական գիտութեան հարստութիւնները: Դրանց մէջ էին և Արիստոտէլի գործերը: Մինչև այդ Եւրոպան ծանօթ էր Արիստոտէլի հետ այն մի քանի հատուածներով, որոնք մնացել էին քրիստոնէական գրականութեան մէջ: Այժմ Ալէքսանդր Մակեդոնացու հռչակաւոր ուսուցչի բոլոր գործերը, թարգմանուելով արաբերէնից, մատչելի էին դարձել եւրոպացիներին և, ի հարկէ, պիտի գրաւէին մտքերը: Հոսով վախեց այս նոր, անկող հիւրից, որ իբրև հեթանոս մտքի ներկայացուցիչ և մահմեդականների մօտ մեծարուած հեղինակ, կարող էր վտանգաւոր ազատութիւն առաջ բերել մարդկանց մէջ և հարուածել կաթօլիկութիւնը: Այդպէս էլ եղաւ. հերետիկոսները Արիստոտէլի փիլիսոփայութեան վրայ էին հիմնում. պարզում էր սարսափելի ճշմարտութիւն—կային բաներ, որոնք ճշմարիտ էին փիլիսոփայութեան տեսակէտից, բայց սուտ էին հաւատի տեսակէտից: Այդ հակասութիւնը գիտութեան և կրօնի մէջ սպառնալից հեռանկարներ էր բերում: Իննուկեսորոս պապը հրամայեց Պարիզի համալսարանին, ուր աւանդւում էր աստուածաբանութիւն, ընդունել Արիստոտէլից միայն անմեղ բաները, իսկ մնացած գործերը նկատել մշտապար և արգելւած:

Բայց եկեղեցականների վախերը չուտով փարատուեցան: Գտնուեց մի մարդ, որին աջողուեց դարձնել Արիստոտէլին կաթօլիկ եկեղեցու ամենահաւատարիմ պաշտպան: Դա Թոմա Ակուինացին էր: Այս դոմինիկեան արեղան խլեց հերետիկոսների ձեռքից նրանց զէնքը—Արիստոտէլը և տուեց նրան եկեղեցու ձեռքը: Արիստոտէլի վրայ նա հիմնեց կաթօլիկական աստուածաբանութիւնը. բայց դրա համար պէտք էր որ Արիստոտէլը այս նոր փիլիսոփայութեան մէջ հին Արիստոտէլը չը մնար: Եւ այդպէս էլ եղաւ. նա շատ տեղերում աղծատուեց, շատ տեղերում հպատակեցրուեց Ս. Գրքին: Ակուինացու համար հեղինակութիւն էր ոչ միայն Արիստոտէլը, այլ և եկեղեցական հայրերը: Այսպիսով անա քրիստոնէացրուեց հին աշխարհի հսկայ միտքը: Ակուինացին դարձաւ սխօլաստիկ աստուածաբանութեան հայր և անասելի հրճուանք պատճառեց Հոսովին: Եկեղեցին բարձրագոյն կանգնած էր այդ աստուածաբանութեան մէջ և փիլիսոփայական գիտութիւնը նրա ստրուկը դարձաւ: Ակուինացին օգտակար հրատարակեց մարդկային ստրկութիւնը, սրբագործեց ինք-

վիզիցիան, ասելով թէ հերետիկոսներին կեանքից զրկելը եկեղեցական իշխանութեան իրաւունքն է և նոյնքան օրինական է ու արդար, որքան զրամ կեղծողներին պատժելը: Պապական իշխանութեան համար նա ստեղծեց մի ամուր հիմնաքար. մարմնաւոր իշխանները պիտի հպատակուեն հոգևոր իշխաններին այն բոլոր գործերում, որոնք հոգուն են վերաբերում. պապը իրաւունք ունի գահնդնկէց անել այդ իշխաններին, որովհետև նա թէ հոգևոր և թէ մարմնաւոր իշխանութիւնների գլխին է կանգնած: Մարմնաւոր իշխանութեան հպատակուած մարդու հոգին ազատ է. բայց եկեղեցու իշխանութեան տակ նոյն այդ հոգին ոչինչ ազատութիւն չը պիտի իմանայ, այլ պարտաւոր է անպայման հնազանդուել եկեղեցու օրէնքներին:

Շատ երկար կը լինէր խօսել այստեղ հռչակաւոր սխօլաստիկի ամբողջ վարդապետութեան մասին: Բայց որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչ չաղախից էր կազմուած նրա իմաստութիւնը, բերենք մի օրինակ էլ: Խօսելով առաքինութիւնների մասին, Թօման զրանց թւում դնում է և յարգանքն ու խոնարհութիւնը, որ ամեն մէկը պիտի ունենայ դէպի Աստուած և դէպի մարդիկ: Յարգանքի հետ է և հնազանդութիւնը, որ բոլոր բարոյական առաքինութիւններից բարձր է: Բոլոր առաքինութիւնների նպատակն է արհամարհել երկրայինը և կապուել երկնայինին: Առաքինութիւնները լինում են. աստուածաբանական, որոնց միջոցով մարդը հասնում է գերբնական երջանկութեան, և բարոյական, որոնց միջոցով նոյն մարդը ցոյց է տալիս իր արհամարհանքը դէպի երկրայինը. և, ի հարկէ, աստուածաբանական առաքինութիւնները բարձր են բարոյականներից: Ամենաբարձր բարոյական առաքինութիւնը այն է, որով արհամարհանք է յայտնւում դէպի բարձր բարիքը. հոգու մէջ ամենաբարձր բարիքը կամքն է, որովհետև նրա միջոցով մարդը հասնում է ուրիշ բարիքների: Ապա ուրեմն, ամենաբարձր բարոյական առաքինութիւնն է արհամարհել սեփական կամքը և հնազանդուել Աստուծուն:

Սխօլաստիկան գործ չունէր փորձի, իրական ուսումնասիրութեան հետ. նա հիմնւում էր դատողութիւնների վրայ. հաստատել այդ դատողութիւնները իրական փորձերով աւելորդ էր համարւում. բաւական է որ կան հեղինակութիւններ, բաւական է որ Արիստօտելը այսպէս է ասում, ս. Գիբբը այս ինչ վկայութիւնն է տալիս, իսկ եկեղեցու այս ինչ հայրը այս կերպով է հասկացել և բացատրել այս ինչ տեղը: Ահա սխօլաստիկայի ապացոյցները: Ի՞նչ արժանաւորութիւններ կարող է ունենալ այդ տեսակ փիլիսոփայութիւնը: Ամենալաւ քննադատութիւնը

մենք գտնում ենք Ակուլինացու ժամանակակից Բօլշեր Բէկօն անունով անդլիացի կրօնաւորի գրուածքներում: Սա մի փայլուն միտք էր, որ նախատեսում էր, թէ մարդկութիւնը ինչ ճանապարհով պիտի առաջ տանէ գիտութիւնը. նա բոլորովին հերքում էր սխօլաստիկան, պահանջում էր որ գիտութիւնը հիմնուի փորձերի վրայ, որ մարդիկ, փոխանակ հեղինակութիւնների վրայ իրանց ամբողջ յոյսը դնելու, քննեն բնութեան գաղտնիքները և այդպիսով միայն ապացոյցներ ձեռք բերեն: Նա ասում էր. «Անկասկած, պէտք է յարգել հներին և չնորհապարտ լինել դէպի այնպիսիները, որոնք մեզ համար ճանապարհ բացին. բայց չը պէտք է մոռանալ, որ նրանք էլ մեզ նման մարդիկ էին և յաճախ են մոլորուել: Ինքը Արիստոտէլը ամեն ինչ չը գիտէր. նա արել է այն, ինչ կարելի էր անել նրա ժամանակ, բայց նա չը հասաւ իմաստութեան ծայրին: Նուրբերն էլ անսխալական չէին: Վկայ կանչել աւանդութիւնները—մի ողորմելի ապացոյց է: Հեղինակութիւնը ոյժ չունի, եթէ նրան չեն հաստատում. հեղինակութիւնը ոչինչ չէ բացատրում, նա միայն ստիպում է հաւատալ. նա հպատակեցնում է միտքը, բայց չէ լուսաւորում նրան: Գոնէ մենք իմանայինք այն մարդկանց իսկական խօսքերը, որոնց հեղինակութիւն ենք համարում: Բայց աւելի լաւ կը լինէր, եթէ Արիստոտէլի փիլիսոփայութիւնը երբէք թարգմանուած չը լինէր, քան թարգմանուէր այնպէս, ինչպէս այժմ է թարգմանուած» *):

Ահա ինչ բան էր սխօլաստիկան: Թօմա Ակուլինացու մեթօտը Բէկօնն անուանում էր «երեսայական»: Բայց այդ հռչակաւոր մարդը ժամանակից շատ վաղ էր ծնուել. մարդկութիւնը դեռ երկար պիտի խաբսալիէր սխօլաստիկայի դատարկարանութիւնների մէջ մինչև որ նոր ժամանակի մարդը թօթափէր իրանից կղերականութեան գերի դարձած գիտութեան մոլորութիւնները և գործէր այնպէս, ինչպէս Բէկօնն էր պահանջում: XIII դարում Բէկօնին չը հասկացան ֓որձի վրայ հիմնուած գիտնականը մի քանի գիւտեր արաւ, բայց զրանք վարդապետների համար դժուարի գործեր էին և խեղճ Բէկօնին բանտ նստեցրին:

Իսկ Ակուլինացին: Կաթօլիկ եկեղեցականները ջուխտ ձեռքով սեղմեցին նրա փիլիսոփայութիւնը իրանց կրծքին: Արիստոտէլը հրատարակուեց «Բրիստոսի Նախակարապետ»: Կային այնպիսիները, որոնք մտածում էին Արիստոտէլին սուրբերի դասը մտցնելու մասին: Ինքը, Ակուլինացին, հօ շուտ դասուեց սրբերի թւում. նրան անուանեցին «հեշտակային և տիեզերական

*) Лависеъ и Рамбо—„Всеобщая Ист.“, т. II, кр. 513:

վարդապետ»։ Տրիգենտեան ժողովը Թօմայի աստուածաբանութիւնը դրեց եկեղեցու սեղանի վրայ, Ս. Գրքի կողքին։ Առատութեամբ ստեղծուելին բարեպաշտական լինգենդաներ՝ այդ վարդապետի հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար։ Պատմում էին այսպիսի բան. Թօման, վերջացնելով իր «Բովանդակութիւն Աստուածութեան» աշխատութիւնը, ախ ու վաշով արտասուելով դիմեց Աստուծուն, կամենալով իմանալ, թէ արդեօք սխալներ գործել է իր գրութեան մէջ. այդ միջոցին խաչելութեան պատկերի վրայից Քրիստոս պատասխանեց նրան. «Լաւ գրեցիր իմ մասին, Թօմաս. այժմ ինչ վարձ կ'ընդունես քո վաստակների փոխարէն»։ Պատմելով այս հրաշքը, կաթօլիկ կղերը աւելացնում է. «Յայտնի է որ թագաւորները իրանց ստորագրութեամբ հաստատում են այն վճիռները, որոնց կամենում են պահել թագաւորութեան մէջ. այսպէս էլ երկնաւոր վարդապետը իր ծառայի վարդապետութիւնը այսպիսի նշանաւոր պատգամով կամեցաւ հաստատել, որպէս զի ամենքը ջերմապէս պահպանեն նրան» *)։ Այսբան ահագին նշանակութիւն էր ստացել Թօման կաթօլիկ ուղղափառութեան համար **):

Թօմա Ակուինացին, ի հարկէ, ունի իր տեղը փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ. նա ունեցել է իր նշանակութիւնը իր ժամանակի համար։ Սխօրաստիկան, ինչ էլ լինէր, այն ծառայութիւնը մատուցեց մարդկանց, որ վարժում էր նրանց միտքը, սովորեցնում էր մտածել. առաջ եկան հակառակ դպրոցներ, Թօմայականները վէճեր էին վարում ուրիշ դպրոցների դէմ։ Այս բոլորը շատ լաւ էր այն հին, խաւար ժամանակի համար։ Բայց XVІІІ դարում, նորագոյն փիլիսոփաների այդ փայլուն դարում, ինչն էր ստիպում մեր վարդապետներին ամեն ջանք գործ դնելու, որ միջնադարեան սխօրաստիկը յարութիւն առնէ հայերի մէջ։—Միայն այն, որ նրանք կաթօլիկ էին և իբրև կղերականներ, միայն ուղղափառութեան հիմք կազմող փիլիսոփայութիւնը կարող էին ներկայացնել հայ ընթերցողին, ասելով թէ դրա մէջ են բոլոր իմաստութիւնները։ «Ընդարձակ Աստուածաբանու-

*) «Փիլիսոփայութիւն Կովտեի», Վենետիկ, 1751, հատոր Ա., եր. 16.

**) Մեր ժամանակներում էլ Ակուինացին շարունակում է մնալ կաթօլիկ եկեղեցու յոյն ու ապաւէնը։ 1879 թուին պապը առաջարկում էր համալսարանների մէջ մտցնել Թօմային և բոլոր հաստատրիմ կաթօլիկներին լանձնարարում էր ուսումնասիրել նրա գրութեանը։ Լեոն XІІІ իր հաշտով սկսեց այդ գրութեան փառահեղ հրատարակութիւնը։ Այժմ էլ Եւրոպայի կաթօլիկ երկիրներում հրատարակում են ամսագրեր և գրքեր, որոնց նպատակն է համաձայնեցնել ժամանակակից գիտութիւնը Թօմայի վարդապետութեան հետ։

թիւնը» բաւարարութիւն չը տուեց իրաւատուր վարդապետին. 1739 թուին նա հրատարակեց «Համառօտութիւն Բարոյականի Աստուածաբանութեան», հիմնած, ի հարկէ, դարձեալ Ակուլնացու վրայ: Եւ չենք կարող ասել թէ այդ աստուածաբանութիւնները հրատարակուած էին կաթօլիկ հայերի համար: Կաթօլիկ վարդապետները իրանց հրատարակութիւնների վրայ, նրանց ընդհանուր ազգային դարձնելու համար, տպագրուած էին էջմածնի կաթողիկոսի անունը *): Բացի այդ երկու գրքից, հայերէնի է թարգմանուել մի և նոյն իրաւատուրի «Ռովանդակութիւն Աստուածաբանութեան» լատիներէն գրուածքը և տպագրուել է 1736 թուին:

Հարկաւոր է այստեղ ուշադրութիւն դարձնել այդ գիրքը թարգմանողի վրայ: Դա մի հայուհի է, Մարիամ Գարաբաշեան: Նա թարգմանել է նոյն իրաւատուրի մի ուրիշ լատիներէն գրուածքն էլ—«Ներածումն առ քրիստոնէական կատարելութիւն» (տպուած 1733-ին): Նախ քան այդ թարգմանութիւնները, Մարիամ Գարաբաշեան տպագրել էր տուել և իր հեղինակած «Ակն հոգւոյ» գիրքը (1728): Մեր գրականութեան պատմութեան մէջ սա կարծեմ առաջին հայ կինն է, որի գրական գործերը յայտնի են մեզ: Կը կամենայինք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այդ առաջին հայ գրագիտուհու մասին, բայց, դժբախտաբար, միայն այն գիտենք, որ Մարիամ Գարաբաշեան պօլսեցի էր և կոչուած է «կուսանունդ», ուրեմն կոյս էր: Բայց որտեղ է նա սովորել այդքան լատիներէն և ուր է թարգմանել այդ գրքերը: Կարծում ենք պէտք է ենթադրել որ այդ կոյսը ապրում էր Վենետիկում, ուր XVIII դարում, իրաւ, հանդիպում ենք պօլսեցի Գարաբաշեան հայ ընտանիքի: Վենետիկի կաթօլիկ կուսանոցներում քիչ չեն եղել և հայուհիներ, որոնց մէջ նոյն այդ դարում յիշուած է Լաւրա Գարաբաշեան

*) Մխիթար Սեբաստացուն գիմնականութիւն հայ-լուսատրչական համարողները իբրև ապացոյց բերում են այն, որ նրա և նրա յաջորդի ժամանակ տպագրուած բոլոր գրքերի վրայ նշանակուած է ժամանակի կաթողիկոսի անունը: Բայց սա փաստ չէ: Եթէ այդպէս դատելու լինենք, դուրս պիտի գայ, որ իրաւատուր հրդրումցին էլ կաթօլիկ չէ, քանի որ նրա Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան գրքի վրայ էլ տպուած է. «Ի Հայրապետութեան հին Ջուղայեցի Աղէքսանդրի ամենից հայոց կաթողիկոսի»: Ուրիշ օրինակ. Եղովրտ Յակոբ Վիլլօտը իր «Մեկնութիւն դաւանութեան» գրքի մէջ (Հռոմ, 1711) գործ է ածում «Տ. Աղէքսանդր հայոց կաթողիկոս», «Սուրբ Էջմիածին» և այլ այդպիսի հաճոյական և շողորորթական բառեր. բայց ո՞վ կ'ասէ թէ Վիլլօտ եղովրտը հայ-լուսատրչական էր:

կոչսը *)։ Եւ իսկապէս, միայն իտալիայում, կաթօլիկ կուսանուցում կրթութեամբ կոչսը կարող էր լատիններէն աստուածաբանութիւնը թարգմանել հայերէնի։

Աստուածաբանական գրութեանքները ցանկում յիշատակենք Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցու թարգմանած «Ուղղ և ծուծ Աստուածաբանութեան» (տպ. 1748 թ.), դարձեալ մի հաստ հատոր, դարձեալ Ակուինացու վկայութիւններով զարդարած։ Նոյն Պետրոս վարդապետի թարգմանութիւնն է եզուիտ Ռօդրիգովէց վարդապետի «Կրթութիւն կատարելութեան և կրօնաւորականի առաքինութեան», երկու հատոր (1741—1742), որ հրատարակեց Մխիթար Սեբաստացին։

Առհասարակ Մխիթարը ամեն ջանք գործ է դրել կրօնական կրթութիւնը ժողովրդականացնելու համար։ Մենք ասացինք որ այդ նպատակով նա հրատարակեց աշխարհաբար «Քրիստոնէական»։ Բայց հետաքրքրական է մանաւանդ նրա մի այլ գործը։ Կրօն սովորեցնել խաղի միջոցով—այս նպատակն ունի 1737-ին հրատարակուած գրքովը՝ հետեալ վերնագրով. «Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործ ունի ի մեկնելն զպատկերս ի Ժամանակի խաղալոյ»։ Գրքովի մէջ կան 46 պատկերներ՝ կրօնական բովանդակութեամբ. ցոյց է տուած խաղալու եղանակը. տանուլ տուողը պիտի ցոյց տուած աղօթքները կարդայ։ Իսկ տանողը։—«Եթէ որ հասանիցի ի 46, երթայ յարքայութիւն, և զինչ որ կայ ի գանձանակն, առցէ ինքն», այսպէս է ասում գրքովը։ Պատկերները մասին մի հասկացողութիւն տալու համար զենքը այստեղ այն, ինչ գրուած է, օրինակ, 22-րորդ պատկերի տակ.

Որպէս մարմին զրազում անդամս ունի, բայց զմի միայն զուլս, որ ի վերայ ալոց բնաւից անդամոցն ունի զբացարձակ իշխանութիւն, գոլով ինքն ի բարձրագոյն տեղւոջ քան զնոսա. նոյնպէս և եկեղեցին է մարմին իմն խորհրդական, որոյ անդամքն են ամենայն հաւատացեալք, բայց ի վերայ նոցա է մի աներեւոյթ զուլս, որ է Յիսուս Քրիստոս. և ի տեղւոյ նորին այլ մի երեւելի զուլս, որ է սրբազան պապն Հռոմայ, փոխանորդն Յիսուսի Քրիստոսի, որ ունի ի վերայ ընդհանուր եկեղեցւոյն զգլխատր իշխանութիւն պարզեալ ինքեան ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ։

Աւելի հեռուն կղերական եռանդը չէր կարող գնալ. աստուածաբանութիւն—խաղի միջոցով. այդ խաղը, զուարճութիւն պատճառելով խաղացողներին, թէ պիտի փրկէ նրանց հոգին և թէ անցողակի կերպով յիշեցնէ որ պապը Քրիստոսի փոխանորդն է, իշխանապետ ամբողջ եկեղեցւոյ վրայ։ Մենք չը գիտենք՝ այս խաղը Մխիթարի հեղինակութիւնն է, թէ փոխա-

*) Հ. Ալիշան—«Հայ—Վենետ», 1896, եր. 500, 515.

դրութիւն մի օտար լեզուից: Բայց հեղինակութիւններ էլ ունի նա և, ի հարկէ, այնպիսի հեղինակութիւններ, որոնք Մխիթարի ամբողջ գործունէութեան, ամբողջ աշխարհայեցողութիւններին են համապատասխանում: Նա հրատարակեց իր «Մեկնութիւն Ժողովողին» և «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին» (1736—1737). և եթէ այդ մեկնութիւնների վրայ աւելացնենք նաև Մխիթարի «Քերականութիւնը», որ լոյս տեսաւ 1730 թուականին, մենք շատ քիչ բան թողած կը լինենք նրա գրական գործունէութիւնից: Քերականութեան մասին արդէն խօսել ենք: Այդ ստուար աշխատութիւնը ոչ միայն մի չը տեսնուած նորութիւն չէր ներկայացնում, այլ և գիջողութիւններ էր առնում հայոց լեզուն աղճատող լատինամոլներին:

Եւ այսպէս ահա, սարերի ու ձորերի տարբերութիւն չը կար Կ. Պօլսի և Վենետիկի մէջ. Եւրօպան և Ասիան միացած են հայերին միանման տաղտուկ, անմարս մտաւոր կերակուր տալու համար: Մխիթար Սեբաստացին թէ և շատ ժիր ու եռանդոտ հրատարակիչ է, բայց Եւրօպայից նրա ուղարկած գրքերի և Բօսֆօրի ափերում լոյս տեսածների մէջ չը գիտենք ինչ հիմնական տարբերութիւն, ինչ առաւելութիւն կարող են գտնել, եթէ, ի հարկէ, հաշուի չառնենք տպագրական արուեստի ներկայացրած տարբերութիւնը: Եթէ ս. Ղազարի վանքը Ադրիական ծովի մի կղզու վրայ գոյութիւն էր ստացել միմիայն աղօթագրքերի և աստուածաբանական հատորների պաշարը մեղանում ստուարացնելու համար, կարելի էր և չուրխանալ որ նա կայ: Մեր ընդհանուր առաջադիմութեան տեսակէտից բոլորովին մի և նոյն էր թէ ով կը սովորեցնէ մեզ աստուածաբանութիւն—Ամրդօլուի դպրոցը, թէ դօմինիկեան, եզուիտ կամ մխիթարեան վարդապետը: Այդ կողմից մենք հոգատարներ չառնինք և առանց կրօնական գրքերի չէինք մնայ:

Օրինակ, գիտնական Խաչատուր վարդապետից կամ Մխիթար Սեբաստացուց ինչո՞վ էր պակաս եզուիտ պատեր Յակոբ Վիլլօտ: Այս կրօնաւորին մենք տեսնենք Նոր-Ջուղայի կրօնական խռովութիւնների մէջ *)։ Լաւ ուսումնասիրելով հայոց լեզուն, նա մի շարք հեղինակութիւններ գրեց, որոնց տպագրութիւնը սկսեց Եւրօպա վերադառնալուց յետոյ: Վիլլօտ ունի «Մեկնիչ սրբոյ Աւետարանին», «Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառ հաւատոյ», «Չորք խոկմունք յաղագս յաւիտենականութեան» կրօնական շարադրութիւնները, «Բառգիրք Լատին-Հայ», որոնք

*) «Հայկ. Տպ.» I, եր. 248.

տպագրուեցան Հոսմում (1710—1714): Կեսնքի մէջ Յակոբ Վիլլոտ կրօնական խառնակութիւնների մասնակից և ղեկավար մարդ էր, բայց իր գրքերի մէջ աշխատում է սիրաշահել հայերին, ձեւանալով նրանց բարեկամ և կարեկից, նոյն իսկ յանձն առնելով պաշտպանել հայոց եկեղեցին մի քանի մեղադրանքների դէմ: Նա գրել է նոյն իսկ «Պատմութիւն կաթողիկոսաց և թագաւորաց հայոց» փոքրիկ տետրակը, որ լոյս տեսաւ Վենետիկում 1713-ին և որի մէջ դասաւորուած է հայոց կաթողիկոսների և թագաւորների յաջորդութիւնը կամ «գաւազանագիրքը»:

Երբ մի օտար մարդ, սովորելով հայոց լեզուն, կարողանում էր այդքան բան անել, կարող է մեզ զարմանք պատճառել այն կրօնական գրականութեան առատութիւնը, որ արտադրում էին հայ վարդապետները: Եւ Մխիթարն ու նրա միաբանութիւնը ոչինչ անուն և վաստակ չէին թողնի հայերի մէջ, եթէ նրանց գրական գործերը այնպիսի բաներ լինէին, որոնց տեսանք մինչև այժմ: Բայց ուրիշ վանքը այդպէս չը պիտի մնար: Մխիթարը իր կենդանութեան ժամանակ ցոյց տուեց որ իր միաբանութիւնը բազմաթիւ անպէտք հրատարակութիւնների շարքում մի-մի անգամ այնպիսի մեծագործութիւններ պիտի ցոյց տայ, որոնք հիացմունք պիտի ազդեն ամենքին: Ահա ինչպէս.

1733 թուականին Մխիթար Աբբան Բօրտօլի տպարանից լոյս հանեց իր հրատարակած Աստուածաշունչը: Դա մի հսկայ, հիանալի գործ էր, մի տպագրութիւն, որի նմանը դեռ մեր մէջ չէր եղած: Ոչինչ չէր խնայել Մխիթարը՝ այդ գործը ամեն կողմից կատարեալ դարձնելու համար—նչ անձնական աշխատանք, ոչ նիւթական միջոցներ: Պղնձի վրայ քանդակած նուրբ պատկերների առատութիւն, գեղեցիկ ծաղկազերեր, մաքուր տպագրութիւն ազնիւ, թանգ թղթի վրայ, շատ խնամքով կատարուած սրբագրութիւն—ահա այդ գեղարուեստական հրատարակութեան զարդերը. մինչև այժմ էլ մեզանում մեծ հռչակ է վայելում «Աբբայի Աստուածաշունչը»: Միակ պակասութիւնը, ինչպէս գիտեք, այն է, որ Մխիթարը, ձեռքի տակ չունենալով գրչագիրներ, արտատպեց Ոսկանի Աստուածաշունչը, կարողանալով շատ քիչ բան ուղղել նրա պակասութիւններից: Բայց գլխաւորը այդ չէ: Մխիթարը յիշատակարանի մէջ մի առ մի նկարագրել է թէ ինչպէս է տպուել Աստուածաշունչը. կրկնապատիկ ծախսեր, աշխատանք, լարուած ուշադրութիւն—սրանք, ճիշտ որ, անխուսափելի էին, մասնաւանդ այն ժամանակ, երբ տպարանական գործը դեռ այնքան թերի էր, չը կային կատարելագործուած մեքենաներ: Առհասարակ, «Աբբայի Աստուածա-

չունչի» տպագրութեան պատմութիւնը վկայում է որ Մխիթարը և նրա աշակերտները սովորել են եւրօպացու պէս աշխատել. ս. Ղազարի վանքը պատկանելի, ակադեմիական հրատարակութիւններ անելու ընդունակութիւնն էր ստանում:

Ահա, ամենից առաջ, Մխիթարեանների գերազանց յատկութիւնը, որին մեզանում դեռ ուրիշ ոչ մի հիմնարկութիւն չէ հասել: Միաբանութիւնը հայ ազգի մէջ ամենաբարձր, առաջնակարգ տեղ գրաւում էր նախ և առաջ իբրև հրատարակիչ:

Տեսնենք այժմ նրա մի այլ յատկութիւնը: 1749 թուականին լոյս տեսաւ Վենետիկում «Պատմութիւն վարուց Գրիգորի Լուսաւորչին» գիրքը: Մեծ բան չէ այս աշխատութիւնը և Մխիթարը չէ նրա հեղինակը: Բայց գիրքը նշանաւոր է մի քանի կողմերով: Նախ և առաջ դա մի գեղեցիկ վկայութիւն է Մխիթարի դպրոցի մասին, որովհետև պատկանում է նրա աշակերտներից մէկի, Մատթէոս վարդապետի, գրչին: Ի՞նչ է ցոյց տալիս այդ գրիչը.— Գրական ճաշակ, լեզուի կանոնաւորութիւն, հեղինակելու ոյժ, որով հասկացողութիւն ոճի ու չափի մասին: Գրական անկման այն տխուր, երկարատև ժամանակներում Մխիթարեան դպրոցի այդ առաջին պտուղը գալիս էր աւետելու, որ պատրաստում է աւելի լաւ ու հարուստ ապագայ հայոց գրականութեան համար: Երբորդ նշանաւոր հանդամանքը այն Ֆիւզն է, որին վերաբերում է գիրքը—պատմագրութիւնը, դա այն ասպարէզն է, ուր Մխիթարեանները մեծ անուն հանեցին և ամենից մեծ ծառայութիւնը մատուցին իրանց ազգին. Մատթէոս վարդապետի հեղինակութեան մէջ արդէն տեսնում ենք այն առաւելութիւնները և պակասութիւնները, որոնք յատուկ են Մխիթարեաններին՝ պատմագրութեան մէջ: Առաւելութիւններն են պատմելու շնորհը, լայն ծանօթութիւն աղբիւրների հետ, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն: Ս. Ղազարի վարդապետները շատ կարգացած, լեզուազէտ մարդիկ են. նրանց առջև միայն հայոց ազգային աղբիւրները չեն բացուած, այլ և յոյն, լատին, հին և նոր հեղինակները: Վենետիկից դուրս ոչ ոք չունի այդքան պատրաստութիւն և այդ պատճառով Մխիթարեանները հեղինակութիւն են: Բայց նրանք ունեն և հիմնաւոր պակասութիւններ, դա վանական պատմագրութիւնն է, միամիտ, ամեն ինչին հաւատացող, առանց խիստ քննադատութեան: Բաւականանք այս համառօտ գիտողութիւններով: Աւելի մանրամասն կը խօսենք այն ժամանակ, երբ կը հասնենք Չամչեանին, XVIII դարի այս առաջնակարգ, հսկայ գրագէտին:

Մխիթարեանների այս երկրորդ յատկութեան միացած է և երրորդը, որ արտայայտուեց նոյնպէս Մխիթարի ժամանակ:

Նոյն 1749 թուականի մայիսի 19-ին լոյս տեսաւ «Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» հայկական գործը, որ մի դարագլուխ է կազմում մեր գրականութեան մէջ: Ամենից առաջ նա գալիս էր ցոյց տալու թէ ս. Ղազարի վանքում ինչպէս լաւ գիտնն աշխատել, աշխատել հաւաքական ոյժերով, յամառ տոկունութեամբ, հիմնաւոր, գիտնական պատրաստութեամբ: Գործը սկսուել էր դեռ 1727 թուականին, բայց ընդհատուեց երկար ժամանակով, նորից սկսուեց 1742-ին և վերջացաւ 1745-ին: Այդքան ժամանակամիջոցում Մխիթարը և նրա աշակերտները ստեղծեցին մի հարուստ բացատրական բառարան, որի յատկութիւնները ուղղակի անգնահատելի են:

Մինչև այդ չը կար հայերէն բառարան, այս բառի իսկական նշանակութեամբ: Մի քանի լատին վարդապետներ կազմել էին լատիներէն-հայերէն բառարաններ, որոնք տալագրուեցան զանազան ժամանակներում. բայց դրանք չափազանց պակասաւոր, սխալ ու աղքատ էին: Կար և մի հայերէն բառարան, որ կազմել էր Երեմիա վարդապետը. դա էլ շատ համառօտ էր, այն պէս որ հարիւր բառից մէկը հազիւ կարելի էր գտնել նրա մէջ: Այդ բառարանները ոչինչ օգուտ չէին կարող տալ Մխիթարին և նրանք միանգամայն անտես առնուեցան: Պէտք էր նորից կազմել բառարանի նիւթը, տալ մի ընդարձակ, գիտնական աշխատութիւն, որ ի նկատի պիտի ունենար մի շարք կարևոր նպատակներ: Ժամանակը ստիպողաբար պահանջում էր մի այդ տեսակի գործ: Հայոց լեզուն արդէն չափազանց աղաւաղուած էր և գնալով աւելի և աւելի ցած էր ընկնում, աղքատանում: Իւրաքանչիւր հեղինակ գործ էր անում բառերը այնպէս, ինչպէս ինքն էր հասկանում. և այդ պատճառով մեծ քանակութեամբ բառեր կորցրել էին իրանց իսկական նշանակութիւնը, քերականական կանոնները չփոթուել էին: Հայոց լեզուին սպառնում էր մի մեծ աղէտ, այդպէս գնալով, նա պիտի բոլորովին այլանդակուէր, կորցնէր իր կենսունակութիւնը:

Այդ աղէտի գէժ Մխիթարը ծրագրում է մի շատ հիմնաւոր, թէև շատ էլ դժուար իրագործելի միջոց. հաւաքել հին հայոց գրականութեան բառերը, բացատրել նրանց այն մարմով, ինչպէս հասկացել և գործ են անել նրանց ամենայայտնի հայ հեղինակները: Ծախս ու աշխատանք չը խնայելով, նա զանազան հայաբնակ տեղերից բերել է տալիս գրքեր, դրանց մէջ գործ անած բառերի բուն իմաստը որոշելու համար մանրամասն և բարեխիղճ ուսումնասիրութիւններ է կատարում: Մեծ ծառայութիւն մատուցանում են մանաւանդ յունարէնից և լատիներէնից թարգմանած գրքերը. Մխիթարը գտնում է այդ թարգ-

մանութիւնների բնագրերը, համեմատում է դրանց և գտնում է բառերի ճիշտ միպըը, Հին հայկական թարգմանութիւնների թագն ու պսակը, ինչպէս յայտնի է, Սահակի և Մեսրոպի աշխատութիւններով թարգմանուած Աստուածաշունչն է: Միւթթարը ամենից շատ այդ առատ ու անսպառ աղբիւրին է դիմում: Նա ձեռքի տակ ունի յունարէն բնագիրը և համեմատութեան միջոցով գտնում է թէ Սահակի ու Մեսրոպի ժամանակ ինչպէս էր հասկացւում այս կամ այն բառը: Այդ, միանգամայն ճիշտ ու անսխալ միջոցով, Միւթթարին և նրա աշխատակիցներին աշողւում է վերականգնել հայոց լեզուի նախկին մաքրութիւնը: Նրանք բացատրում են բառերի նշանակութիւնը և որպէս զի այդ բացատրութիւնները քմածին չերևան, բերում են վկայութիւններ գրքերից, դնելով այն կտորները, ուր գործ է ածուած բացատրութեան կարօտ բառը:

Բաւական չը համարելով այդ կերպով պարզած բացատրութիւնները, Միւթթարը դիմեց և կենդանի լեզուին. հարց ու փորձ արաւ վենետիկում եղած հայերին և ժողովրդական լեզուից էլ շատ հարստութիւններ հանեց: Ընտրութիւնը կատարւում էր շատ խիստ կերպով. պէտք է իմանալ որ այն ժամանակուայ ս. Ղազարի վանքը շատ ձեռագիրներ չունէր, որպէս զի շատ բառեր և շատ բացատրութիւններ քաղէր նրանց միջից. այդ պատճառով էլ բառարանի մէջ չեն մտցնւում այն բառերը, որոնց միտքը բաւականաչափ պարզ չէ կամ կասկածելի է: Այդպիսի բառերից կազմուեց մի ուրիշ բառարան, որ հրատարակուեց յետոյ:

Այսպիսի զարմանալի տոկունութեամբ տարած աշխատութիւնը մի շատ պատկառելի գործ տուեց մեզ: Բառարանը բաւական է 1273 երեսից. իւրաքանչիւր երես ունի երկու սիւնակ, իսկ իւրաքանչիւր սիւնակ բաղկացած է 62 մանրատուողներից: Ընդամենը, ուրեմն, մօտ 79,000 տող: Եւ եթէ մոռանանք որ դա բառարան է, որի իւրաքանչիւր բառը պիտ չափուած, կշռուած լինի, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններից հանուած, այն ժամանակ կարող ենք երևակայել թէ ի վիթխարի աշխատութիւն են գործ դրել Միւթթարը և նրա շակերտները այդ առաջին հայերէն բառարանի վրայ:

Այո, մեզանում էլ տպագրական մամուլը սկսում էր մտնել և աշխատանքի հրաշալիքներ տալ: Միայն այդ գործը որքան բարձրացնում Միւթթար Աբբային իր ժամանակակիցների մէջ: Դրանով աշողւում է լեզուն կենդանացնել, տալ նրան և մեծ հարստութիւն, որի նշանակութիւնը հասկանալու համար

բաւական է նոյն իսկ մի թեթեւ հայեացքով չափել այն ժամանակուայ գրականութիւնը, նրա աղքատ ու անտաշ լեզուն: Բառարանը Մխիթարեան միաբանութեան համար կատարեալ և վերջնական յաղթանակի մի հոյակապ կոթող էր: Նա տուեց ս. Ղազարի վանքին տիրապետութեան անսահման իրաւունք, վանքը այնուհետև մեր լեզուի տէրն է դառնում, ղեկավարում է նրան իբրև բարձրագոյն հեղինակութիւն, իբրև ակադեմիա, որ օրէնքներ է արձակում և որին հպատակւում են ամենքը:

Բայց Մխիթար Սեբաստացուն չէր վիճակուած տեսնել իր սկսած հիանալի գործի վախճանը: Բառարանի վերջին թերթերն էին տպւում, երբ նա ծանր հիւանդութիւնից վախճանուեց (1749 թուականի ապրիլի 27-ին), 74 տարեկան հասակում, և թողուեց միաբանութեան վանքի մէջ:

Այդ երկարատև, եռանդոտ կեանքի գլխաւոր հանգամանքները մեզ արդէն ծանօթ են: Մենք գիտենք թէ որքան շատ չարչարուեց այդ մարդը. գիտենք թէ որտեղից սկսեց նա և ուր վերջացրեց իր դործունէութիւնը: Սեբաստիայի երկու անգրադէտ կոյսերի աշակերտը մեռնում էր Վենետիկում, իր ձեռքով հաստատած բարեկարգ, մեծագործ միաբանութեան գրկում. Աստուածաշունչը, Հայկազեան Բառարանը նրա մեծ գործերն են. կաթօլիկ աշխարհում նա այնքան հռչակ էր ստացել, որ երբ գնացել էր Հոռոմ, կարգինալներից մի քանիսը արժանի էին համարում նրան պապական գահի վրայ բազմելու *): Մահը վերջ էր դնում այդ եռանդոտ, բազմաչարչար կեանքին մի այնպիսի ժամանակ, երբ նրա միաբանութեան դոյութիւնը ապահովուած էր: Մխիթարը ամեն ինչ պատրաստել էր, կարգի բերել: Նա պատրաստել էր ոչ միայն օթեան, որի մէջ պիտի յարատեւէր միաբանութիւնը, այլ և այն հոգին, որ պիտի թագաւորէր այդ օթեանի մէջ. և նրան մնում էր միայն կտակ թողնել իր աշակերտներին, որ հաւատարիմ մնան իր սկսած գործին: Երջանիկ էր Մխիթարը և ժառանգների կողմից. գրանք զանցառու, վատնող և անբարեխիղճ ժառանգորդներ չը հանդիսացան: Հայկազեան Բառարանի երկրորդ հատորը, որ բաղկացած էր մնացորդ բառերից, յատուկ անուններից, աշխարհաբարից գրաբար և գրաբարից աշխարհաբար թարգմանութիւններից, հրատարակեցին այդ աշակերտները: Բայց միայն այդքանը չէր Մխիթարի յաջորդների գործը: Նրանք ոչ միայն սրբութեամբ պահեցին իրանց ոտացած ժառանգութիւնը, այլ և աւելի հարստացրին, ճոխացրին նրան:

*) Ագոնց, Էր. 292:

Մխիթարի արքայութեան շրջանը դեռ սկզբնաւորութիւնն էր, զարգացման առաջին աստիճանը, սաղմնային դրութիւնը: Դա կէս դարի մի շրջան էր: Մխիթարի մահուանից յետոյ սկսուում է միաբանութեան նոր, երկրորդ շրջանը, որ նոյնպէս կէս դար է շարունակուում: Այդ շրջանին մենք կը վերագտնանք յետոյ: Իսկ այժմ մենք պիտի տեղափոխուենք Արևելեան Հայաստան և տեսնենք թէ ինչեր էին կատարուում այնտեղ:

Լ է Օ

(Կը շարունակուի)

*
* *

(Ն ե կ ր ա ս ո վ)

Օ, երգե՛ր, երգե՛ր, աշխարհի նամար
Թափած արցունքիս վկա՛յ կենդանի,
Դուք ծնում էք միշտ ծանր ժամերին
Հոգուս մէջ կիսուած փոքորիկների,
Եւ զարկում մարդկանց կարծր սրտերին,
Որպէս ալիք ժայռին ամայի:

Կ. ԿՐԱՍՆԻՆԿԵԱՆ